

קיבוץ לוחמי הגטאות: מחוז זיכרון בתוך הווה מאתגר 1949–1959

אנחנו לא קיבוץ רגיל, נועדנו להיות מצבה
לששת מיליוני היהודים שנספו בשואה.¹

א. מבוא

באמצע אפריל 1949 נערכה מצפון לעכו עצרת זיכרון לציון שש שנים למרד גטו ורשה. באותו מעמד התקיים גם טקס העלייה של קיבוץ לוחמי הגטאות על אדמת הגליל המערבי. על בימת הכבוד ישבו שניים ממייסדי הקיבוץ החדש צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן. בני הזוג היו ממנהיגי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה (להלן האי"ל). לצידם ישב יצחק טבנקין, מנהיג תנועת הקיבוץ המאוחד (להלן הקבה"מ), שאליה השתייך הקיבוץ. טבנקין ביקש בדבריו לקשר בין שני האירועים שצוינו באותו מעמד: "זהו יום של חשבון הנפש — זהו החג של נצח המרד".²

במאמר אני בוחן את המתח ששרר בעשור הראשון להקמת הקיבוץ בין המחויבות לזיכרון השואה ולקחייה, שחבריו ביטאו אותה גם בהקמתו של מוזאון בית לוחמי הגטאות באפריל 1950, ובין אתגרי השעה של מדינת ישראל. בתווך ניצבה תנועת הקבה"מ, אשר חזרה והשליכה מתוך העבר הטרגי וההרואי של לוחמי הגטו אל ההווה הפוליטי של המדינה הצעירה. קישור זה הקרין על המאבקים שהתחוללו בזירה הפוליטית-מפלגתית: היחס לברית המועצות, התיישבות, הנצחת השואה, קליטת עלייה בקיבוצים, ויותר מכול — שאלת היחסים עם גרמניה המערבית. אפשר לומר כי זיכרון העבר ו"הריאל פוליטיק" שבו והתנגשו זה בזה. התנגשויות אלה ותוצאותיהן עיצבו את זיכרון השואה, ובמישור רחב יותר — היו מרכיב מרכזי בשיח הפוליטי, הכלכלי והחברתי במדינת ישראל. שאלת מקומו של קיבוץ לוחמי הגטאות כמחוז

זיכרון פעיל שביקש, לפרקים, לעצב לא רק עבר אלא גם הווה ועתיד טרם נדונה במחקר. אקדים ואומר כי זו שאלה מורכבת: העובדה שמרבית חברי הקיבוץ חוו את שואה, לא הביאה לאחדות דעים בתוכם בנוגע לדפוס הפעילות הרצוי של אותו מחוז זיכרון. מה שנראה מבחון קהילה אשר נושאת מחויבות אחת משותפת לזיכרון ידע מחלוקות פנימיות לאורך הדרך.³ מסגרת הזמן של המאמר היא השנים 1949–1959, מאפריל 1949 עם הקמתו של קיבוץ לוחמי הגטאות עד הבחירות לכנסת הרביעית בנובמבר 1959. שני האירועים מסמלים את המחויבות ההדדית בין נושאי נס המרד ובין ביתם ופטרונם התנועתית-פוליטי.

במאמר אני מעלה שלוש טענות:

(1) אי אפשר להבין ולהעריך נכונה את נסיבות הקמתם וקיומם של הקיבוץ ושל בית לוחמי הגטאות בלי להצביע על מרכזיות הקשר האישי הקרוב בין טבנקין ובין קבוצת חברים בקיבוץ, ובראשם בני הזוג צוקרמן, סמלי הגבורה של התנועה. קשר זה היטיב עם הקיבוץ, אך עורר לא אחת מחלוקות פנימיות בין חבריו. עיקרן נסב על המשך המחויבות הכלכלית לתחזוקתו של המוזיאון ולקיום עצרות הזיכרון השנתיות בו.

(2) תנועת הקה"מ אימצה את המרד בגטאות כאתוס מרכזי בהוויית הפוליטית-חינוכית (לצד הפלמ"ח, ההעפלה וההתיישבות). אתוס זה לא הצטמצם לכדי דרישה להכרה של הציבור בזכויות עבר מכוונות, אלא גם מקור כוח בהווה: אחד הדגלים המרכזיים שהניפה התנועה היה שלילה מוחלטת של היחסים עם מערב גרמניה. דגל זה נתפס תחילה כנכס אלקטורלי, והיה לימים נטל על קיומה הפוליטי של התנועה.

(3) פועלו של בית לוחמי הגטאות היה מראשיתו זירה לשורת מאבקים עם יוזמות הנצחה אחרות של זיכרון השואה והמרד, תחילה עם תנועת השומר הצעיר (להלן השוה"צ) ולימים עם יד ושם. עוצמת המאבקים הייתה נגזרת ישירה של ההווה הפוליטי: עם אנשי השוה"צ הם חלקו מסגרת מפלגתית משותפת, מפ"ם (1948–1954). שבתם יחד באותן שנים כאופוזיציה למפא"י הקרינה על מערכת היחסים עם הנהלת יד ושם, שייצגה ברובה את הממסד השלטוני.

אשר למצב המחקר, טרם נכתב כזה על קיבוץ לוחמי הגטאות, ומכאן שזהו מאמר ראשוני. נכתבו ספרים ומחקרים קשורים וחופפים לנושא: צביקה דרור, חבר הקיבוץ וההיסטוריון שלו, ערך ופרסם סדרת ראיונות עם מייסדי הקיבוץ. לימים כתב דרור את סיפורו של הקיבוץ, ודרור בורשטיין נסמך בכתיבתו על שני ספריו אלה של דרור.⁴ דרור כתב גם ביוגרפיה על חברת הקיבוץ מרים נוביץ', ובלה גוטרמן כתבה על צביה לובטקין.⁵ נילי הס-אשכנזי כתבה על מקומו של בית לוחמי הגטאות בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל, אפרת קנטור כתבה על עיצוב הזיכרון

בקבה"מ, ומיכה באלף כתב על עיצוב זיכרון השואה ועל דרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית.⁶ נעימה ברזל כתבה על יחסי ישראל גרמניה, ותמר גזית – על יחסו של הקבה"מ לגרמניה.⁷ ברזל כתבה גם על המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות ובין החברה הישראלית, ורוני שטאובר כתב על שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים.⁸ ברוך כנרי כתב ביוגרפיה על יצחק טבנקין, ובעבודת התזה שלי בחנתי את שאלת יחסו של טבנקין לשואה ולמרד. בתוך כך בחנתי גם את מערכת יחסיו עם בני הזוג צוקרמן בעשור שקדם להקמת קיבוץ לוחמי הגטאות.⁹

ב. 1949–1953: גודל מעשנו אנו

בעיתוני התנועה, שתיארו בהרחבה את טקס הקמתו של קיבוץ לוחמי הגטאות באפריל 1949, נכתב: "את רעיון יום ה־18 באפריל, כיום הזכרון למרד הגיטו וחג עליה של קיבוצנו, הגו אחדים מהחברים המרכזיים בקיבוץ המאוחד".¹⁰ כך אכן היה, אלא שהרעיון והיוזמה היו המשכם של תהליכים קודמים: מאמצע שנות השלושים נרקמה היכרות בין הנהגת הקבה"מ ושליחיו עם פעילים מרכזיים בתנועות החלוץ הצעיר ופרייהייט בפולין. עימם נמנו גם לובטקין וצוקרמן. שתי תנועות נוער שהיו עתודותיו של הקבה"מ, ולאחר איחודן בספטמבר 1938 היו לתנועת דרור.¹¹ היכרות זו יצרה את מערכת הציפיות בשנות המלחמה: מצד אחד ציפייה מחברי התנועה לאקטיביזם ארץ ישראלי על אדמת פולין, ומן הצד האחר תקווה להגעת סיוע של שליחי התנועה מהארץ. הציפייה לאקטיביזם לא נכזבה עם פרוץ מרד גטו ורשה, בינואר ובאפריל 1943.¹² הציפייה לסיוע מהתנועה בארץ נכזבה נוכח שנות הנתק בשנות המלחמה. אכזבה זו נדחקה הצידה, וכמעט לא ניתן לה ביטוי מאוחר יותר.¹³ הגעתה של לובטקין ארצה בסוף מאי 1946, קבלת הפנים החגיגית שהיא זכתה לה, הופעותיה בציבור ויותר מכול – עדותה לפני באי ועידת הקבה"מ בקיבוץ יגור, כל אלה יצרו רושם עז ושימשו לקבה"מ מפגן כוח פוליטי.¹⁴ שנה מאוחר יותר הגיע גם צוקרמן ארצה, ומועצת התנועה התכנסה לרגל הגעתו בקיבוץ נען. מדבריו נעדרו כל נימת כעס וביקורת.¹⁵ בו בזמן פעלו שליחי התנועה בקרב שארית הפלטה לחידוש פעילותה של תנועת דרור. אחד משיאי אותה פעילות היה סמינר רב-משתתפים שנערך באינדרסדורף (Indersdorf), סמוך למינכן. יוזם הסמינר ומנהלו היה טבנקין, והוא אף שימש בו מרצה מרכזי. כמה מחניכיו נמנו לימים עם מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות, ועימם הוא שמר על קשר אישי קרוב עד פטירתו.¹⁶ חצי שנה מאוחר יותר, ערב החלטת עצרת האומות על תוכנית החלוקה של ארץ ישראל המנדטורית, נערך כינוס בקיבוץ משמר הים (היום אפק) של עולי דרור מפולין. בכינוס הוחלט על הקמת קיבוץ על שם לוחמי הגטאות.¹⁷

בחזרה לעצרת 1949, סיסמת יום העלייה על הקרקע הייתה: "יתגדל ויתקדש שם הלווחם העברי". מגילת היסוד ותפילת יזכור שהוקראו בטקס "חיברו" את רצף הגבורה מ"שם" ל"כאן". כאמור, טבנקין הזכיר את חשבון הנפש ביום זה. לא פחות מכך בלט בו החשבון התנועתי-מפלגתי:

מאנשי ממשלת ישראל לא היה אף שר אחד. הוזמנו כל השרים, מכתבים מיוחדים נשלחו אל ראש הממשלה, שר החינוך ושר התחבורה כאל חברים מרכזיים בהסתדרות, כאל שרי ישראל, כאל מעצבי דמות המדינה, הם הוזמנו, הם נתבקשו לעשות הכל, שהממשלה תהיה מיוצגת בעצרת הזכרון.¹⁸

גם שניים מהשותפים הבכירים למפ"ם – מאיר יערי ויעקב חזן – נעדרו, ועל כן את תנועת השוה"צ ייצגה חייקה גרוסמן. את הסיבה להיעדרות השניים אפשר אולי למצוא בשיחה שהתקיימה באותם ימים בקיבוץ יד מרדכי: "קיבוץ לוחמי הגיטאות לקחו לעצמם את הפטנט למרד. לא שתפו כלל את תנועתנו ואפילו לא הזמינו אותנו. תנועתנו צריכה לשמר את התאריך הזה".¹⁹ חודש מאוחר יותר נערכה ביד מרדכי עצרת הזיכרון, טבנקין וצוקרמן ישבו על בימת הכבוד.²⁰

בתחילת ספטמבר 1949 דווח בדפים, העיתון הפנימי של קיבוץ לוחמי הגטאות, על ההחלטה "להתקשר עם צלם ולשגרו לפולין לשם ביצוע צילומים של הגיטו (עם צילומי עומק) של איזור פעולות המרד, של מסמכים ותעודות שונות".²¹ כעבור כמה חודשים אישרה מזכירות הקבה"מ את ההצעה להקים ארכיון בקיבוץ לוחמי הגטאות וערכה יום ביקור במשק בראשותו של טבנקין. בדפים נכתב בהרחבה על הביקור ועל חשיבותו. לצידו, בכותרת "לקראת ה-19 באפריל", נכתב: "כוונתנו היא, שהקיבוץ המאוחד יארגן מדי שנה ביישובנו יום זכרון לכל הנספים שנפלו בידי קלגסי היטלר וכן לכל המתמרדים שנתנו ידם וחייהם להתקוממות מזוינת נגד הנאצים".²² הייתה בכך לא רק הצהרת כוונות אלא גם ביטוי ראשוני ואולי מבלי משים, לצירוף "שואה וגבורה", שעוגן לימים בחוק. בתחילת פברואר 1950, לצד הדיווח הנרגש על השלג היורד ללא הפוגה, נכתב כי אספת הקיבוץ החליטה על "ביצוע המשימה אשר הוטלה על יישובנו – הקמת המפעל ע"ש יצחק קצנלסון".²³ ימים אחדים לאחר מכן דיווחו החברים כי מצבו הכלכלי של הקיבוץ מחמיר, הגירעון גדל והחובות תופחים. בתוך כך החליטה המזכירות לייחד מבנה שישמש ארכיון לשואה ולמרד.²⁴

ביום 19 באפריל 1950 נערכה עצרת הזיכרון, ובה הונחה אבן הפינה למוזאון בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון. הרצון להנציח את שמו של המחנך והמשורר שנספה, מקונן השואה, נסמכה על ההיכרות אישית עימו בגטו ורשה, שהייתה לכמה מהמייסדים. אפשר להניח כי היותו קרוב משפחה של טבנקין סייעה בהחלטה לקרוא את המוזאון על שמו.²⁵ בדפים נכתב:

לא על הגבורה העילאית של לוחמי הגיטו, אשר על שמם הקימונו את יישובנו — לא, כי אם על גודל מעשנו אנו, בהיותנו הגורם הציבורי היחידי כמעט בישראל המעלה את זכר המרד וגיבוריו בין העם השוכן בציון, אשר אלה העומדים בראש ממשלתו אינם רוצים להזכירם ולהעריצם.²⁶

אכן, כמעט יחידים וכמעט מדויק, שכן באותה שעה ממש נערכה גם עצרת זיכרון בקיבוץ יד מרדכי. כאמור, שני הקיבוצים השתייכו למפ"ם, מפלגת אופוזיציה באותם ימים, אלא שבאותו יום שרבי נחנך רשמית מבנה הארכיון בלוחמי הגטאות, ונציג הממשלה בטקס היה שר התחבורה דוד רמז.²⁷ שלושה חודשים מאוחר יותר שלח צוקרמן למזכירות הקבה"מ בקשה לתקציב ל"מפעל המשותף העתיד לקום", וציין גם: "המפעל הוא קנינו ויצורו של בית הקיבוץ כולו. והוא גם יקבע את דמותו".²⁸ בקשה אחרת הופנתה מהמוזיאון לחברי הקיבוץ למסור תעודות ומוצגים מתקופת השואה ל"בית קצנלסון". בדצמבר 1950 דיווח דפים על שמות החברים שנענו לפנייה ואילו פרטים תרמו. אך לא היה די בכך: "על מנת להאיר את העולם צריך לבעור בעצמך", כתבה מרים נוביץ', חברת הקיבוץ, ביומנה באותם ימים, וכן היא ציינה: "עברו כמעט שבועיים מאז שחזרתי לצרפת, שוב כפריז".²⁹ נוביץ' הייתה פעילת מחתרת קומוניסטית בצרפת בשנות המלחמה, נתפסה ונאסרה במחנה "ויטל". שם הכירה את קצנלסון. היא טמנה את כתביו באדמת המחנה לפני שנשלח אל מותו באושוויץ ונשבעה למלא את צוואתו לאסוף את הדמעות של העם היהודי.³⁰ נשבעה ועשתה: "החלטתי לאסוף את כל הספרים הטובים אשר מצאתי על 5 שנים במחנות, על פושעים היטלראים ולשלוח אותם ללוחמי הגטאות. אם תהיה מלחמה, אם יקרה לי משהו, שם מקומם של הספרים".³¹ כך כתבה ביומנה, שליווה אותה בשליחותה במשך השנים, חברת קיבוץ, זרה ושייכת, תמיד בין נסיעות ומחויבת ללא פשרות למשימת חייה.³² בני הזוג צוקרמן היו פניו היפים וההרואיים של קיבוץ לוחמי הגטאות, נוביץ' במסעותיה העשירה את אוספי הארכיון, וצבי שנר ניהל את בית לוחמי הגטאות עשרות שנים.³³ אחד מפועליו הראשונים בשלהי 1950 היה עריכת שאלון בקרב חברי הקיבוץ על קורותיהם בשואה. מתוך 178 חברים שענו לשאלון שלושה בלבד לא נפגעו ישירות מהשואה.³⁴ מהלך אחר בשיתוף צוקרמן, היה גיוסם של ההיסטוריונים יוסף קרמיש, נחמן בלומנטל וישעיה טרונק לעבודת מחקר שעניינה תקופת השואה. השלושה היו קודם לכן אנשי הוועדה היהודית ההיסטורית בפולין. באפריל 1951 פורסם הגיליון הראשון של כתב העת המחקרי דפים לחקר השואה והמרד ובנובמבר של אותה שנה, החל לצאת לאור כתב העת ידיעות בית לוחמי הגטאות.³⁵ השלב הבא היה הקמתה של תערוכת הקבע הראשונה של המוזאון; זו נפתחה בתאריך העברי שקבעה הכנסת כיום השואה ומרד הגטאות — כ"ז בניסן תשי"א. בעצרת שהתקיימה באותו יום בירך גם זלמן שז"ר, ולא שכח להזכיר את

מקורותיו של אותו מרד: "יתברך קיבוץ לוחמי הגיטאות אשר טיפח והנחיל יום זה כערך חדש לעם ולמדינה [...] מתל-חי הובילה הדרך למרד וארשה וממרד וארשה מובילה הדרך לקיבוץ לוחמי הגיטאות".³⁶ ישראל גלילי, נציג הקבה"מ, תיאר בדבריו את אותו קשר בכיוון ההפוך: "אחת היא התנועה אשר חוללה את המרד שם ואשר בנתה ובונה את הקוממיות היהודית כאן".³⁷ עוד ביטוי של גיוס זכויות עבר התחולל באותה שעה ממש בעצרת הזיכרון בקיבוץ יד מרדכי, עם הסרת הלוט מפסלו של מרדכי אנילביץ', יצירתו של נתן רפפורט. ועד ההנצחה שם הזדעק על העדר התיאום בין שתי השותפות במפ"ם: "תמוהה ומופלאה בעינינו הפרת ההסדר [...] האם עניין לכם למנוע מאישים רבים בישוב והמוני עם להשתתף בשתי העצרות גם יחד? העומדת הנצחת זכרו של מפקד הארגון הלוחם בסתירה להנצחת זכר המשורר הגדול?"³⁸

שבועיים מאוחר יותר התחולל בתנועה משבר חמור הרבה יותר, עם ההחלטה על פילוגו של הקבה"מ. בעקבותיה הגיע טבנקין למפגש עם חברי-תלמידי ולפניהם נשא את קינתו: קרה שהקיבוץ התפלג, והוא לביזיון בכל הארץ".³⁹ לכאבו נוספה אכזבה: "מתאספים לדבר ואורי ברנר איננו כאן, ואנטק, וצביה".⁴⁰ אומנם בני הזוג צוקרמן נעדרו, אך חשוב מכך – בקיבוץ לא התחולל פילוג, ולא ניתן פומבי לקולות שערערו על מרותה של התנועה. חצי שנה חלפה, ושוב סערה; ואליה לא יכלו חברי הקיבוץ להישאר אדישים. בתחילת ינואר 1952 אישרה הכנסת את המשך ניהול המשא ומתן עם ממשלת מערב גרמניה על הסכם השילומים. מהלך זה לווה בהפגנות סוערות, ונושאי נס המרד נקראו לדגל: בעצרת רבת-משתתפים בקולנוע מוגרבי בתל אביב קראה לובטקין: "הכנסת היא נציגת העם כולו – לאלה שישנם ולא לה שאינם. אלה שאינם, לעולם לא היו נותנים יד למחילה לנאציזם. גם אנחנו לא ניתן".⁴¹ שלושה ימים מאוחר יותר, באותו מקום, קרא צוקרמן: "מו"מ כזה אומר: בואו ותרצחו את העם הזה, כי אין לו זכרון לאומי ואין לו כבוד לאומי. אפשר לקנות אותו בזול".⁴² ההפגנות נמשכו, נציגי המורדים מחו וזכו בדרך כלל לסיקור אוהד. הרצל רוזנבלום, עורך ידיעות אחרונות, ציפה מהם ליותם מכך: "רניה החמודה שותקת. ושותקת חיק'ה. ומחריש אותו הנוקם המסתורי אנטק. וכל האלפים הללו, שברחו מ'שם' רק מתוך 'התאוה התהומית לנקמה' – אינם עוד. מגדלים הם בקיבוצים שלהם גזר ותפוחי אדמה וכרובית וחזרת – ואין להם מה להגיד להם לכל זה".⁴³ מי שכן התרשם באותם ימים מהופעותיו הציבוריות של צוקרמן היו אנשי מפא"י. בדיון שהתקיים במזכירות המפלגה אמר אליעזר לידובסקי, פרטיזן לשעבר: "אם מופיעים מטעם הפרטיזנים ולוחמי הגיטאות, אלה בדרך כלל אנטיק וחבריו, חברי מפ"ם. מתחיל להוצר רושם כאילו שחברינו לא היו בתוך העניין הזה".⁴⁴

בתוך כך, לצד המחאות והחשבונות הפוליטיים, נמשכה שגרת החיים:

אמש היה נשף בקיבוץ, נשף פורים, כמו בכל שנה, אבל אני ראיתי זאת בפעם הראשונה בארץ האולם, חדר האוכל שלנו שינה את מראהו [...] כולם שתו והיה שמח. אני הייתי בודדה וזה היה לטובה. יכולתי לראות הכול מהצד, יכולתי לבקר ולנתח הכול מסביב. יש לכתוב ספר על כך. ספר ששמו יהיה: לשירות העם.⁴⁵

בספטמבר 1952 נחתם הסכם השילומים, ובלוחמי הגטאות, כמו בקיבוצים אחרים, התקבלו כספי הפיצויים של החברים והועברו לקופת המשק. היו חברים, ובהם גם בני הזוג צוקרמן, שלא הגישו בקשה לקבלתם מממשלת גרמניה. ממרחק השנים נטען כי הייתה צביעות גדולה מצידה של לובטקין בנושא השילומים מגרמניה. היא הפגינה נגדם, אך בתפקידה באותם ימים, כמזכירת הקיבוץ, לחצה על החברים האחרים לקבלם.⁴⁶

קיבוץ לוחמי הגטאות ניהל בשנותיו הראשונות שני מאבקים מול קרן קיימת לישראל (להלן "קק"ל). האחד היה עקרוני – קביעת שמו של הקיבוץ, והאחר היה קיומי – קבלת שטחי קרקע לחקלאות, מסביב לנקודת ההתיישבות. בנוגע לשם, אנשי קק"ל הציעו את השם "אשר" בשל מקומו בנחלת שבט אשר וטענו שאין לציין יישוב יהודי בשם "גטו" כי אין זו מילה בעברית. הועלו עוד הצעות, אך סופן שנדחו, והקיבוץ הצליח לעבור מסוכה זו.⁴⁷ אשר לקרקע, מאבק זה החל עוד לפני ההתיישבות על אדמות סמריה. הגרעין המייסד של הקיבוץ ישב תחילה על אדמות ולדהיים (היום אלוני אבא), מושבה גרמנית-טמפלרית בעבר. בשל צפיפות ותנאי המקום ביקשו חברי הגרעין להתיישב בוילהלמה (היום בני עטרות), מושבה טמפלרית אחרת, ובקשתם נדחתה.⁴⁸ בינואר 1952 נכתב בדפים: "עדיין לא תמה היאבקותנו על מיכסת הקרקע המגיעה לנו".⁴⁹ שנה מאוחר יותר דיווחה המזכירות כי טרם קוימו ההבטחות שניתנו בנושא, וגרוע מכך – שטחים חקלאיים שכבר ניתנו הופקעו מהם לשימוש הצבא.⁵⁰ ההרגשה שרווחה בקיבוץ, שיש מצור כללי, נוספה להרגשה בתוך הקבה"מ כי בעקבות משפטי פראג ומשפט הרופאים מתקיים מצור פוליטי. התרחשויות אלה הכניסו את מפ"ם למחול שדים ולמבוכה עמוקה נוכח ההאשמות הקשות כלפיה מבחוץ וביין חלקיה פנימה.⁵¹ על רקע זה נערכה באמצע אפריל 1953 עצרת הזיכרון בלוחמי הגטאות בסימן עשור למרד גטו ורשה. מזכירות הקבה"מ קיבלה עליה את המימון ואת הארגון, נכתבה מסכת חדשה, והאירוע הוסרט. לא נכח נציג מטעם הממשלה, ולעומת זאת, אבא קובנר ייצג את השוב"צ. נוכח הפולמוס הפנים-מפלגתי, דומה כי אחוות הלוחמים עוד הצליחה לאחות את הקרעים. קובנר בדבריו ביטא גם את החרדות המשותפות מפני העתיד: "עירי מוטלת באפר – ורוצחיה חיים. והם יגיעו מחר לכאן, ויעגנו בנמל חיפה. סבלים שלנו יפרקו אל הרציף מטען גדול [...] ועל התיבות made in Germany".⁵² שבוע מאוחר יותר ביטאו עורכי דפים לא רק את

ההרגשה שרווחה בתוך הקבה"מ כי הוא מבודד אלא גם כתב אשמה: "התחלנו את חיי משקנו באוירה של אהדה ועזרה למפעלים חלוציים – התיישבותיים. לא אנו שינינו דרכנו, אלא שליטי המדינה הצעירה שלנו זנחו ערכים ציוניים והם משאירים אותנו לנפשנו באנדרלמוסיה הקפיטליסטית המתהווה סביבנו".⁵³

באותם ימים ממש ביקשו גם נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, עובדי המוזאון, לעזוב את אנשי לוחמי הגטאות לנפשם. תחילה במתן עצות לבן ציון דינור, שר החינוך והתרבות, בנוגע לגיבושו של חוק יד ושם בכנסת, וחודש ימים מאוחר יותר בבקשה להתקבל לעבוד ביד ושם. לדבריהם, "לרגל השיתוק של ה'דפים' אנחנו בעצם נטולים עבודה, נטולים סדנה ממשית ואכסניה לחוקרי התקופה".⁵⁴ השניים צדקו, הגיליון השני של דפים לחקר השואה והמרד פורסם בראשית 1952 והיה גם הגיליון האחרון של כתב העת. הוצאתו לאור חודשה רק שנים מאוחר יותר. הסיבה לכך, לדבריהם, הייתה החלטת הנהלת המוזאון להשקיע את כל המשאבים בשיפור תערוכת הקבע, שבה "היא רואה את עיקר משימתה".⁵⁵ בשלהי 1953 נענתה בקשתם, והם החלו את עבודתם ביד ושם. בלוחמי הגטאות נדהמו, שכן לדבריהם, לא תואם עימם הדבר.⁵⁶ מלבד העניין האישי, שטבע הדברים לווה במתחים הדדיים, פרשת עזיבת השניים סימנה את סוף תקופת הבלעדיות של בית לוחמי הגטאות, בתור "[ה]מוסד היחידי בארץ, אשר עשה ממש בפועל להנצחת זכרון השואה והמרד".⁵⁷ אז החל מאבק בין שני מוסדות הזיכרון על זכות הקיום של כל אחד מהם, וזה הלך והחריף. מראש לא היה זה מאבק שווה כוחות: יד ושם, בחסות החוק, נסמך על כוחם של מוסדות המדינה והממסד הפוליטי, ולעומתו נסמך בית לוחמי הגטאות על תנועת הקבה"מ. תנועה שנציגיה בכנסת חבשו את ספסלי האופוזיציה וסבלה כאמור מבידוד פוליטי רצוף משברים, מבית ומחוץ. יותר מכך, גם בתוך התנועה היו מחלוקות בשאלת יחסה לקיבוץ; כך העידה שרה שרר, ממייסדות הקיבוץ:

תמיד היינו דוץ-קישוטים. גם כשעזבנו את בית ההורים ויצאנו להכשרה וגם כשעלינו לקיבוץ. נאלצנו להיאבק במוסדות כדי שיאשרו לנו לעלות לנקודת היישוב. לא האמינו שנוכל להקים יישוב. חשבו שאנו שבורים ורצוצים פיזית ונפשית. אפילו מזכירות הקיבוץ המאוחד, התנועה שלנו, הייתה מסויגת מהדרישות שלנו. רק יצחק טבנקין נלחם את מלחמתנו.⁵⁸

זאת ועוד, פרשת עזיבתם של בלומנטל וקרמיש, שנקשרה בהפסקת הוצאתו לאור של דפים, העלתה שוב לסדר היום את הקיצוצים שנאלץ המוזאון לבצע בשל מצוקתו הכלכלית, על אף המאמצים הרבים לטובת העניין: אגודת שוחרי בית לוחמי הגטאות, שנוסדה ב-1953, המיסים שהטיל הקבה"מ על קיבוציו להקמת מפעל התנועה ואלפי פניות לתרומות, שיזמה הנהלת המוזאון.⁵⁹ בפרוטוקול ועד ההנהלה

של הקיבוץ מאותם ימים נכתב: "הוחלט להקציב לבית קצנלסון הקצבה שנתית בסך של 500 לירות".⁶⁰ שורה קצרה זו אינה מעידה על המחלוקות ועל המתחים בין חברי הקיבוץ בנוגע להקמתו של המוזיאון ולתחזוקתו. ככל הנראה באותה עת עוד לא העזו לתת ביטוי פומבי למחלוקות כאלה. לימים, סיפר יצחק שטרנברג, ממייסדי הקיבוץ: "תקופה ארוכה היווה המוזיאון מקור למתחים בין חברים בקיבוץ לבין עובדי המוזיאון ופעיליו [...] ההתגייסות של חברים להכנת העצרת נתפסה אצל המתנגדים כהירתמות לקפריזה של אנשים ספורים".⁶¹ זה היה לא רק עימות בין החברים שחוו את המלחמה ורצו למחוק את העבר ובין אלה שפעלו בשקידה להנציח את אותו עבר. היה לכך גם היבט כלכלי-חברתי: בקיבוץ היו חסרות תמיד ידיים עובדות. כמה מן הידיים כתבו, מיינו ותייקו, במקום לחרוש, לטעת ולחלוב. לא אחת שורטטו קווי המחלוקת בנושאים שונים על פי גרעין ההתיישבות, שצירופם יחד היה לקיבוץ לוחמי הגטאות. בני הזוג צוקרמן, בני הזוג שרר וכן חניכיו של טבנקין מסמינרי דרור לאחר המלחמה, רובם השתייכו לגרעין שישב תחילה בקיבוץ יגור. יוצאי אותו גרעין נהנו לרוב ממעמד של בכורה בקיבוץ ובתנועה. הרגשות קיפוח ועלבון מצד חברים שהגיעו מגרעינים אחרים הוצנעו, וכמעט לא ניתן להם ביטוי פומבי.⁶²

ג. 1954–1959: נלך בעקבות אנטק

בסוף אפריל 1954 התקבל מכתב במזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות מלשכת ראש הממשלה משה שרת: "ראש הממשלה ביקש ממני להודיעכם כי לא יוכל לבוא לעצרת מרד הגטאות המתקיימת במשקכם".⁶³ בהמשך המכתב הוחרף הטון: "לו הייתה העצרת המתקיימת במשקכם נקבעת למועד אחר, הייתה נמנעת הפגנה, למעשה, של חוסר תיאום עם מפעל לאומי כללי כיד ושם".⁶⁴ חוסר התיאום המוזכר היה בכך שבאותו תאריך, 29 באפריל 1954, ובאותה השעה, נערכה לראשונה עצרת הזיכרון מטעם יד ושם ביער הקדושים במבואות ירושלים. באותם ימים התקבלו בלוחמי הגטאות מכתבי סירוב נוספים להזמנה להשתתף בעצרת. בסופו של דבר מי שנענה ובא היה יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק.⁶⁵ למוחרת דווח בעיתון דבר ההסתדרותי על העצרת ביד ושם בעמוד הראשי, ואילו על העצרת בלוחמי הגטאות דווח עמוק בעמודים הפנימיים של העיתון. שני פרסומים אחרים באותו עיתון נוגעים לדיון הנוכחי: בעמוד הראשי דווח על המחלוקת בין הקבה"מ לקק"ל בעניין פילוג קיבוץ עין חרוד, שטרם נמצא לו פתרון והיה במרכז תשומת הלב של התנועה. בעמוד השני נדפס טורו של נתן אלתרמן "יום הזְפָרוֹן – וְהַמּוֹרְדִים", אשר פתח את פולמוס "שתי הדרכים", שהשתתפו בו גם חברי קיבוץ לוחמי הגטאות. עיקרו היה טענתו

של אלתרמן כי תגובת היהודים בשואה הייתה מורכבת ורבת-פנים.⁶⁶ שאלת ריבוי הקולות והדרכים עמדה גם במרכז הוויכוח של הנהלות בית לוחמי הגטאות ויד שם, ופרשת עצרת 1954 הייתה אחד משיאייה. עוד לפני שנפגשו הצדדים כתב מרדכי שנהבי, מנהל יד ושם: "בקרוב ניגש למו"מ רשמי [...] אם לא יבינו למצבם – יאלצו אותנו לתגובה בלתי רצויה".⁶⁷ בהתדיינות בין הצדדים, כמו בתשובתם למכתבו הנוזף של ראש הממשלה, ביקשו אנשי לוחמי הגטאות להתיר להם להמשיך לפעול. בתגובה ביקשה הנהלת יד ושם להצר את צעדיהם הצרה גורפת.⁶⁸ מעניינת בהקשר זה עמדתו של יוסף ויץ, מראשי קק"ל וחבר ההנהלה המצומצמת של יד ושם. בדיון שהתקיים בהנהלה באמצע מארס 1954 התנגד ויץ להצעת שנהבי למשלוח נציגים מטעמם לעצרות הזיכרון האחרות, והתנגדותו התקבלה. גם בשאלת פעילותו של בית לוחמי הגטאות, שעלתה באותו דיון, הביע ויץ עמדה קיצונית מזו של שנהבי וטען "יש יד ושם יחיד, ואינו מוכן להכיר בכל ועדות אחרות להנצחה".⁶⁹ למקרא עמדותיו עולה השאלה אם הצליח לשים אותן בצד בזמן הדיונים בקק"ל על ארמות עין חרוד, וקודם לכן – על שטחי החקלאות של קיבוץ לוחמי הגטאות? חברי קיבוץ לוחמי הגטאות תלו בהחלטתו תקוות רבות: "היינו בירושלים אצל מר יוסף ויץ, שהוא הקובע בעניני קרקעות של הקרן הקימת, הסברנו לו את הקשיים שישנם לנו בחסר מכסת הקרקע המגיעה לנו, וכנראה שבשבועות הקרובים יסוכם הענין באופן סופי".⁷⁰

באפריל 1954 ציין הקיבוץ חמש שנים להיווסדו, וצבי שר פרסם סיכום ביניים בעיתון המקומי:

"בית קצנלסון" הוא חלק בלתי נפרד מנוף החיים שלנו. הישגיו הם הישגיו המשק וחבריו. כשלונותיו ומגרעותיו הם בראש וראשונה בעטיו של נושאו החברתי העיקרי, כלומר יש לזקוף אותם על חשבון חברתנו אנו [...] העצרת האחרונה – אשר, כידוע, אורגנה לא בלי היסוסים – נתגלתה כאיתנה מכולם. ללא פרסומת מיוחדת ולמרות נסיונות הכתמה אשר נעשו מצדדים שונים.⁷¹

בסיום הסקירה הפנה שר מבט לעתיד: "יש הכרח לחזק את המוסד ע"י תוספת עובדים צעירים – כוונתי לאנשי מדע צעירים משורות הקיבוץ".⁷² תקווה זו לחיזוק הקשר בין הקיבוץ למוזאון העסיקה את הקיבוץ עוד שנים רבות לאחר מכן. ההיסוסים שתיאר שר בנוגע לקיום העצרת באותה שנה היו דרכו העדינה לאזכור פנייתה של מזכירות הקיבוץ להנהגת הקבה"מ. זו הייתה בקשתם לא לקיים את העצרת המתוכננת ולציין את יום השואה כאירוע פנימי בלבד. נכתב על כך כי היה זה איתות של חברי הקיבוץ לתנועתם על עייפותם מהטקסים ומהעצרות.

התנועה דחתה את פנייתם, והעצרת התקיימה כאמור כמתוכנן.⁷³ לא מצאתי תיעוד אחר לאותה התנגדות לקיום העצרת. שבוע לאחר החלטת הקבה"מ אישר גם ועד ההנהלה של הקיבוץ את קיומה של העצרת.⁷⁴ במילים אחרות, הקיבוץ קיבל עליו את דין התנועה. קבלת הדין והנאמנות לטבנקין היו לפרקים נושא למחלוקת בקרב חברי הקיבוץ. כאמור, ממרחק השנים זכרה שרה שרר כי מנהיגם השיב להם חסד, אך באותם ימים לא ראו זאת כך כל חברי הקיבוץ. אחד הדגלים שהניף הקבה"מ בשנות החמישים היה המאבק הלא מתפשר בעבודה שכירה בקיבוצי התנועה. בעיה זו החריפה לאחר פילוג התנועה בשל המחסור שנוצר בידיים עבודות. ובהתייחס ישירות לאותה נאמנות, אומנם קיבוץ לוחמי הגטאות לא התפלג, אך הוא גידל עגבניות בשדותיו. באותה עת עוד נקטף גידול זה ידנית. רכז המשק הביא פועלים מכפר יסיף. צביקה דרור זכר כי בני הזוג צוקרמן היו העיניים והאוזניים של טבנקין בקיבוץ. פעם בנוגע לקטיפת העגבניות ופעם על יציקת מדרכות רחבות מאלה שהורה תקן התנועה.⁷⁵ את מערכת היחסים הזאת שנרקמה בין גרעין חבריים בקיבוץ לוחמי הגטאות ובין טבנקין, מנהיג תנועתם, אפשר להמשיל ליחסים של אב הגאה בילדיו המוצלחים. שניים מאותם ילדים, בני הזוג צוקרמן, הסבו לו נחת מיוחדת. ככל ילד, הם היו זקוקים לאב ולפטרון שיפרוס עליהם את חסות התנועה. רוב גרעין החברים הזה הורכב מבוגרי הסמינרים של דרור, שעיימם הוא בנה כאמור מערכת יחסים חמה וקרובה. הוא הוזמן לשמחות משפחתיות, וגם הגיע אליהן, ולהבדיל – גם לימי אבל.⁷⁶

בסוף קיץ 1954, חודשים אחדים לאחר אותה עצרת שנכפתה על הקיבוץ, התפלגה מפ"ם, ואחה"ע חזרה להיות מפלגה עצמאית. הקבה"מ, שטרם התאושש מפילוג קיבוציו ומהירידה המספרית של חבריו, נאלץ להתמודד עם פילוג פוליטי חדש. כמו במשבר הסכם השילומים, שוב נקראו בני הזוג צוקרמן לדגל. זה היה ערב פינוי הכוחות הבריטיים את אזור תעלת סואץ, וטבנקין חזה מלחמה בפתח:

שנתיים לפני מרד הגטו בורשה קם אנטק בועד בין מפלגתי (בונד, ציונים, קומוניסטים) ואמר: מובילים אותנו ללובלין להשמדה, יש להכין מרד. איש לא הקשיב לו, אבל לאחר שנתיים היה המרד. הוא היה היחידי שאמר זאת. אינני יודע אם נוכל להביא להתארגנות היהודים למלחמה אבל נצעק בכל מקום וככל שנוכל יש סכנת מלחמה. נלך בעקבות אנטק.⁷⁷

מלחמה לא פרצה, אך בתוך פחות מחודש ימים אושר חימושו מחדש של אויב מר מהעבר הקרוב – מערב גרמניה. הסכמי פריז ולונדון, שהכירו בעצמאותה, בחידוש צבאה ובקבלתה לנאט"ו, הזעיקו שוב את סמלי המרד לעצרות ולמאמרי מחאה. עיימם גם חברי קיבוץ לוחמי הגטאות, ועיתון המפלגה החדש – למרחב – נתן

לכך כמה נרחבת.⁷⁸ באותם ימים דווח בישיבת ועד ההנהלה של הקיבוץ על קבלת הלוואה ממשרד העבודה לבית קצנלסון למטרות בנייה. כן אישרה ההנהלה את "קיום עצרת הזכרון בתנאי שהאירגון והמימון יהיו על דעת מזכירות הקיבוץ (מזכירות הקבה"מ)".⁷⁹ חודש ימים מאוחר יותר נערכה העצרת כסדרה. בו בזמן פורסם תצלום דגם המוזאון העתיד לקום בתכנונו של האדריכל שמואל ביקלס, ממחלקת הבנייה של הקבה"מ.⁸⁰ בתוך כך נערכה המפלגה להתמודדות, לראשונה כרשימה עצמאית, בבחירות לכנסת השלישית בסוף יולי 1955. לובטקין הוצבה במקום ריאלי ברשימה והוצגה לציבור כחלק משורת ההנהגה.⁸¹ לקראת הבחירות התחדש פולמוס "שתי הדרכים", שהזכרתי כאן. באמצע יולי הופיע צוקרמן באספת בחירות בקולנוע אסתר בתל אביב. זה היה שלושה שבועות לאחר פרסום גזר הדין במשפט קסטנר וקביעתו של השופט בנימין הלוי כי קסטנר "מכר את נפשו לשטן".⁸² מושא התקפתו של צוקרמן היה כתיבתו המוזכרת של אלטרמן, אך הוא לא שכח גם את מורו ורבו:

תורה זו של עמידה על הנפש, תורה זו של הצלת יהודים בימי שואה, אנחנו למדנו שנים רבות מפי תנועותינו החלוציות היהודיות הסוציאליסטיות בגולה. מפי תנועתנו בארץ. תורה זו אנו למדנו מפיו של יצחק טבנקין [...] רק בשורות השיר של נתן אלטרמן חיים בשלום היודנראטקים והלוחמים. באותיות המתות. אבל בחיים היתה התגוששות מרה, היה קרב, היו קורבנות [...] בוארשה העיר הכניעו אנשי הארגון היהודי הלוחם את היודנראט, ולכן היה מרד.⁸³

חודש ימים לאחר מכן נשלח מה שנראה כהכרת תודה לצוקרמן ולחבריו על התגייסותם למערכת הבחירות: מרכז המפלגה הפיץ לסניפים קריאה להצטרף כחברים באגודת שוחרי בית לוחמי הגיטאות, שכן "מול נסיונות ההשכחה, ההמעטה והסילוף הנעשים מצדדים שונים, עומד בית לוחמי הגיטאות על משמר האמת ההיסטורית".⁸⁴ זו הייתה קריאה בלשון ציווי: "ועדי הסניפים חייבים להיענות לפנית האגודה ולסייע לפעולת ההחתמה בקרב חברינו".⁸⁵ עוד חודש חלף, וחברי הקיבוץ התבקשו לזרז את הליך החתימות לצורך קבלת פנקס חבר המפלגה. הם התבקשו גם "לגלות רצון טוב" בעת קבלת פנייה להרצות ב"חוגים רעיוניים".⁸⁶ בו בזמן עודדנו החברים על התקדמות בניית מבנה הקבע החדש של המוזאון ועל העלויות הגבוהות הכרוכות בכך.⁸⁷ ברובן נשא הקבה"מ. התנהלות כזו, שכל צד בה תרם את חלקו במאמץ המשותף, אפיינה את מערכת היחסים שנרקמה בין הקיבוץ ובין תנועתו: יחסים של מחויבות הדדית, בבחינת זה נהנה וזה אינו חסר. לעיתים היו גם משברים: במארכ 1957 דווח בדפים כי לאחר ישיבה עם מזכירות הקבה"מ התברר שהשנה לא תוכל התנועה להעמיד לטובת העצרת את המקהלה ואת התזמורת

וכן את הופעות בני הנוער.⁸⁸ חודש ימים מאוחר יותר עודכנו החברים כי השנה לא תתקיים עצרת, וכך נכתב: "זו הפעם הראשונה נאלצים היינו – בעיקר בגלל קשיי תקציב – לבטל את המסורת הזאת".⁸⁹ לא ברורה לחלוטין סיבת הביטול, אולי היא המאבק הפוליטי והציבורי שניהלה אחה"ע באותם ימים – מאבק נגד הנסיגה מחצי האי סיני ורצועת עזה לאחר מלחמת סיני. סופו שנכשל, אך אותותיו ניכרו בדברי צוקרמן בעצרת הזיכרון שערכו המפלגה והקיבוץ בתל אביב: "דגל הגיטו ודגל סיני נישאים בגאון בראש העם".⁹⁰ מן האמור אפשר להניח שלפחות כמה מחברי הקיבוץ הרגישו הקלה עם ביטולה של העצרת באפריל 1957, ועל כל פנים, זו הייתה צרתם הקטנה באותם ימים. חמורה מכך הייתה תופעת עזיבת הקיבוץ שהם נאלצו להתמודד עימה. לצד הדיווח בדפים שהוזכר למעלה, על ביטולה של העצרת, נכתב בתוך מסגרת בולטת:

זה זמן רב, שלא פקדה אותנו הרעה הזאת ונגמלנו מלעסוק בה. בעבר, בעזוב אותנו חברים, היתה לא פעם הרגשה, כי אשמתנו היא: לא ידענו לקלוט, לא ידענו ליצר הרגשת בית... הפעם אפשר להגיד בוודאות, שגרמו לעזיבה אך ורק החיפושים אחרי חיים "נוחים יותר", כביכול, והסיכוי להסתדר בעזרת הורים, וותיקים בארץ.⁹¹

זו הייתה עזיבה נוספת בשורה של עזיבות חברים באותן שנים, לא רק בלוחמי הגטאות אלא גם בקיבוצים אחרים. איש איש מסיבותיו שלו, לעיתים הגורם לכך היה בקשתם של אותם חברים לקבל לעצמם את הפיצויים האישיים ממערב גרמניה ולא למסור אותם לקופת המשק. אלה החלו להתקבל באותן שנים כחלק מהסכם השילומים. עם זאת, הפומבי שניתן בלוחמי הגטאות לאותה עזיבה וכתב אשמה הגובל בכגידיה היו תגובה קיצונית שהצביעה על עומק השבר. שבר זה נחקק גם בזיכרונות הילדות; יורם הרפז סיפר על מקרה עזיבה אחר של בן כיתתו ועל תגובת אחת הילדות: "אם ההורים רודפי הבצע שלו רוצים לעזוב, שיעזבו. אבל למה בני צריך לסבול?!"⁹² דומה כי מקרי העזיבה נותרו כפצע פתוח, וכנראה בלתי נסלח, גם שנים מאוחר יותר: כשפורסמו העדויות של מייסדי הקיבוץ באמצע שנות השמונים לא נכללו בהן חברי הקיבוץ שעזבו.⁹³ בין משבר ובין תקווה לקליטת עולים חדשים מפולין התפנו החברים לחוג את פורים, ובפזמון היתולי שחובר לחג נשמר ההומור העצמי: "שוב משבר, פיצוץ, אין כסף, וגובר מכאוב ודוי את פזמון הזה שמענו עוד לפני... מבצע סיני [...] הבה הבה נתפרקה זאת היא הסיסמא כי אין ליכוד והרכבה רק אחרי פריקה".⁹⁴

בדצמבר 1957 יצא צוקרמן למסע גיוס תרומות ברחבי ארצות הברית עבור המוזאון. באותם ימים ממש עוררו אחה"ע ומפ"ם משבר קואליציוני חריף בשל מה

שכונה תחילה "החלטה חמורה" של הממשלה.⁹⁵ עד מהרה התברר כי מדובר בנסיעה מתוכננת של "אישיות רמת מעלה" לגרמניה המערבית לניהול משא ומתן לרכישת נשק. המשבר נמשך כשלושה שבועות, ובסופם הורכבה הממשלה מחדש עם אותו הרכב שרים. בהשאלה מאותו פזמון פורימי, הנהגת אחה"ע לא רצתה להתפרק מחברותה בממשלה, ורק הדגישה שבכל הקשור למערב גרמניה בעתיד, היא תהיה חופשית לפעול לפי צו מצפונה.⁹⁶ ככל הנראה, היעדרותו של צוקרמן, מצפונה של המפלגה בנושא גרמניה, מהארץ מנעה את הסלמת המשבר. היו שטענו כי בעניין גרמניה הייתה לצוקרמן, באמצעות טבנקין, שליטה לא הגיונית על הקבה"מ ו"אם אנטק אמר עד כאן, טבנקין עמד מטר או משהו אחריו ואמר עד כאן. ואז לאט לאט כולם התיישרו לפי העמדה שלהם".⁹⁷ חיזוק לטענה זו נמצא בדיון במזכירות הקבה"מ במארס 1958, בבקשה שהגיעה ממשרד החוץ לארח בקיבוצי התנועה, קבוצות של צעירים מערב-גרמנים שהיו פעילים בארגון למען ישראל. חומה חיות, זוגתו של טבנקין, פסקה: "אין להחליט על זה בלי מספר חברים כמו אנטק וצביה".⁹⁸ להערכתנו, היו אלה נאמנות רגשית והמשכה של אותה מערכת ציפיות טעונה שהצבעתי עליהן למעלה, ולא בהכרח שליטה.

כחצי שנה מאוחר יותר עלתה באספת הקיבוץ השאלה לאיזו מטרה ישמשה כספי התרומות שגייס צוקרמן כמסעו בארצות הברית. הדיון התפרסם על שתי אספות ונסב על תרומה בסך 4,000 דולר מפילדלפיה למוזאון או לבית ילדים חדש בקיבוץ. באספה השנייה שנערכה בנושא אמר אחד החברים: "כל הדיונים על בית – כצנלסון בשנים האחרונות לא מביאים לשלום בית במשק. לו הדברים בבית כצנלסון היו נעשים ע"י המשק היו להם צורה אחרת. יש פגם לכל הדבר כשהם נעשים ע"י יחיד. מתנגד לשיטת הניהול של בית כצנלסון ומציע שתבחר ועדה של המשק לצורך הטיפול במוסד הנ"ל".⁹⁹

זו הייתה ביקורת, שלרוב לא ניתן לה פומבי, ולובטקין אמרה מייד בתגובה שהיא תומכת בהקמת ועדה כזו. מעניינת יותר הייתה תגובתו של צוקרמן, מושא הביקורת: "קובע עובדה מעציבה שזה מספר שנים אין ועדת בית כצנלסון פעילה".¹⁰⁰ הוא הוסיף כי פנה כמה פעמים בעניין זה למזכירות המשק הקודמת. כן הוא ציין: "במידה ולא יבחרו בו ישמח לעזור לוועדה גם מחוץ לוועדה".¹⁰¹ בסיום האספה נערכה הצבעה, והוחלט כי התרומה תועבר למוזאון. לא נרשמה התייחסות להצעה להקמת אותה ועדה. דבריו של צוקרמן שיקפו את התסכול ואת העלבון מהביקורת על שלטון היחיד שלו, שעה שלהערכתו התאמץ להרחיב את מעגל המחליטים, ללא הצלחה. הרגשות אלה לא היו זרות לו, וליוו אותו לא אחת בימי חייו. עם זאת, במבחן התוצאה, חודשים אחדים לאחר פיזור של אותה אספה נחנך מבנה הקבע החדש של בית לוחמי הגטאות על פי חזונו של צוקרמן.¹⁰² אחת מהקבוצות המבקרים הראשונות בתערוכות החדשות הייתה תלמידי בית הספר מעלה השחרור

בחיפה. בגלויה ששלחו לאחר מכן נכתב: "בהשפעת ביקורנו במוזאוןכם מוזיאון השואה לא נשכח את סבל עמנו בעבר ע"י עמלק הגרמני".¹⁰³ ארבעה ימים מאוחר יותר פורסם כי ישראל מוכרת נשק ליורשיו של אותו "עמלק".¹⁰⁴ שוב זעקו כותרת העיתונים, כמו בפרשת נסיעתו של הרמטכ"ל לגרמניה, אלא שהפעם היה המשבר חריף וממושך יותר, וגם מעורבותם של כמה מחברי קיבוץ לוחמי הגטאות הייתה רבה משהייתה בעבר.¹⁰⁵ ימים אחדים לאחר אישור הכנסת למכירת נשק ותחמושת למערב גרמניה קראה לובטקין בעצרת מחאה בחיפה: "נצא כולנו למאבק לקרוע את רוע הגזירה. אם יקום העם – הוא יכול לקרוע אותה",¹⁰⁶ אבל העם לא קם ולא יצא בהמוניו להפגנות, כפי שציפתה. מי שקם והתאחד, כמו במאבקים הקודמים נגד התחממות היחסים עם מערב גרמניה, היו נציגי הלוחמים והפרטיזנים. בהפגנה בתל אביב הופיעו יחד אבא קובנר ושלום חולבסקי מהשוה"צ, סטפן גראייק, חבר קיבוץ לוחמי הגטאות וחיים לאזר, איש תנועת חרות. חולבסקי פעל נמרצות באותם ימים לחבר בין תנועתו ובין אנשי בית לוחמי הגטאות, לצורך קידום המאבק המשותף.¹⁰⁷ בד בבד עם אותן הפגנות והמאבק הפרלמנטרי כינס הקבה"מ מועצה מיוחדת בקיבוץ גבעת השלושה. ערב כינוסה פורסם מאמר מאת שרה שרר, ובו היא חיברה את גורלה האישי לסוגיית חינוך הנוער:

לא הייתי צריכה להשאיר בחיים, לחיות על אדמת ישראל, בקיבוץ הנושא את שם לוחמי הגיטאות... חייבת הייתי, לפי התוכנית, להקרב באותם קברות ההמונים באחת התעלות [...] אנו נותנים לגרמנים את תעודת הטיהור, את הנשק הישראלי! היינו למטהרי השרץ הנאצי! קובלים אנו מרה על הציניות של הדור הצעיר, המקל בערכים מוסריים לאומיים. מה נגיד לבנינו, אשר יטיחו בפנינו: "בעד הכסף הגרמני מכר את נשמתכם! את זכר אבא-אמא שלכם!" כיצד נצדיק מעשה יודנראטי זה?¹⁰⁸

המאבק המשותף נמשך, אך צוקרמן הבין, ככל הנראה, כי איבדו את אהדת הציבור: מסופר כי באחת מאותן הפגנות הוא הזהיר את חבריו, שבלהט האירוע חשבו לככול את עצמם לגדר בשרשרת נעולה, שיחשבו פעמיים, כי "הם עוד ייזרקו את המפתח וישאירו אותנו פה".¹⁰⁹ בזמן המשבר התפטר בן-גוריון, ממשלתו הייתה לממשלת מעבר, והוכרזו בחירות לכנסת הרביעית. הפולמוס על עסקת הנשק השתרבב לתוכן, אלא שבזמן שבמועצת הקבה"מ זעקו על זיכרון העבר הטרגי קם קול צעקה בחיפה על מצוקות ההווה. אלה היו מאורעות ואדי סאליב, שהחלו בתקרית מקומית עם משטרת ישראל והתפשטו להפגנות אלימות ולטענות קשות על קיפוח של עולי צפון אפריקה. בדיונים שנערכו באותם ימים במזכירות הקבה"מ עלתה השאלה מה יהיו הנושאים המרכזיים שיש להדגיש במערכת הבחירות. על אף התנגדותו

הראשונית של טבנקין, הוחלט להדגיש ענייני פנים ולהצניע את עסקת הנשק.¹¹⁰ עם זאת, ככל שהתקרב מועד הבחירות, דומה היה כי המפלגה החליטה לתת ייצוג לשני הנושאים. בסוף אוקטובר 1959 פורסמה בלמרחב כתבת פרופיל על המועמדים החדשים ברשימת אחה"ע לכנסת. נכללו בה צוקרמן, נתן אלמוזלינו, שלום וגים ומרדכי ביבי. הרכב הרשימה ותעמולת הבחירות הכרוכה בה לא עלו יפה, בבחירות איבדה אחה"ע שלושה מנדטים לעומת הבחירות הקודמות.¹¹¹ צוקרמן קרא למפלגתו להמשיך את המאבק נגד עסקת הנשק מספסלי האופוזיציה. קריאתו לא נענתה, ואחיה"ע הצטרפה לממשלה. תמיכתו של טבנקין בהצטרפות מחלישה את הטענה בדבר שליטתו המוחלטת של צוקרמן על מנהיגו בכל הקשור לגרמניה.¹¹² נכתב על כך כי בסיכומם של שני המשברים, שליחותו של דיין ועסקת הנשק נפגעה אמינותה של אחה"ע. מרבית הציבור לא הסכים עם השלילה הנחרצת של כל קשר עם מערב גרמניה, בין השאר משום שהפיצויים האישיים החלו להתקבל באותם ימים.¹¹³ שאלת הפיצויים עמדה במרכז של אספת קיבוץ לוחמי הגטאות בתחילת ספטמבר 1959. בדיון בשאלה למה ישמשו הכספים: שיכון, חדר אוכל חדש או בריכת שיחה, אמר אחד החברים: "כספי השילומים נכנסו למחזור המשך הדיון נראה כצת מגוחה. אמנם הדיון הועלה בגלל שכספי השילומים אינם טהורים ובגלל זה רוצים אנחנו להשיקאם בדבר ציבורי".¹¹⁴ אל המתח הזה בין אידיאולוגיה ובין צורכי המשק נוסף הממד האישי. באספת קיבוץ כחודשיים ימים מאוחר יותר נדונה פנייה של אחת החברות לקבל בחזרה את כספי הפיצויים שהיא מסרה כנדרש, עבור אחותה שעוזבת את הקיבוץ. בלהט הוויכוח קרא בעלה: "איני מבין את ההגיון שבעדיפות — עזרה לאחות שהייתה כאן 12 שנים או לבנות בריכת שיחה".¹¹⁵ חבר אחר הוסיף: "יש לי הרגשה לא טובה. כל הזמן שהחבר חי איתי אז הוא בסדר אבל אם הוא עוזב אז לא יותר חבר והיחס אליו נעשה קשה ואכזרי".¹¹⁶ לא ידוע אם נענתה בקשתה של אותה חברה; בריכת השחייה בקיבוץ נבנתה מכספי הפיצויים.¹¹⁷ רשמיה של אותה אספת קיבוץ, הביאו ככל הנראה לכינוסה של אספה נוספת, ארבעה ימים מאוחר יותר. באופן חריג, פורסמו חלקים מתוך הפרוטוקול:

הבעייה הקשה ביותר היא התרופפות הזיקה של הפרט כלפי הכלל [...] אם אין קשר עמוק לכלל הקיבוץ, באה התרופפות תנועתית [...] משק המונע או מקטין חלקו בגיוס מוריד את ערך התנועה [...] עלינו לעשות פעולה תרבותית, חברתית ותנועתית מקיפה ועמוקה — כי רק זוהי הדרך להבראת המצב.¹¹⁸

איני יודע באיזה טון נאמרו דבריה אלה של לובטקין, אך תוכנם המוכיח את חבריה לקיבוץ, לצד ציפיותיה מהם, יובאו מבית מדרשו של טבנקין. זה היה ביטוי נוסף למערכת הציפיות, ליחסים הקרובים ולרצונם המשותף להציג את קיבוץ לוחמי

הגטאות כסמל ומופת של התנועה. למקרא האמור למעלה, אפשר להניח כי במלאת עשור לקמתו של הקיבוץ הרגישו רבים מחבריו עייפות מכובדו של הסמל וייחלו לחיים בקיבוץ רגיל.

ד. סיכום ומסקנות

את קיבוץ לוחמי הגטאות בעשור הראשון לקיומו אפשר לתאר כזירת מאבק תמידי, מבית ומחוץ. בתוך הקיבוץ פנימה שרר מתח תמידי בין החברים והתנגשו רצונותיהם בנוגע לאופיו של מחוז הזיכרון שהם ייסדו במשותף: מאלה שדי היה להם בשמו של הקיבוץ שהם בחרו לחיות בו עד אלה שהתמסרו לבנייתו של מפעל ההנצחה של התנועה. לא היו אלה שתי קבוצות מובחנות של חברים, אך על פי רוב נגזרו עמדותיהם מתוך עברם הביוגרפי בתקופת השואה, השנים שאחריה וגרעין המייסדים שאליו השתייכו לאחר הגעתם ארצה. מצוקתו הכלכלית של הקיבוץ בשנים הנדונות מצד אחד והמחויבות לסדר היום של התנועה מצד אחר השליכו גם על מצבו החברתי של קיבוץ לוחמי הגטאות. אם לא די היה במתחים הכלכליים שנבעו מכך, התנגשה ההנצחה בתנועה עם אנשי השוה"צ ועם מוסדות המדינה לאחר הקמתו של יד ושם. אירועי השעה במדינת ישראל הצעירה העמידו במבחן את מקומו של מחוז הזיכרון בציבוריות הישראלית ואת שאלת השפעתו על סדר היום הפוליטי. זה היה תהליך דיאלקטי, אשר כחוט השני עברה בו מערכת הציפיות שנבנתה בין הנהגת הקבה"מ ובין סמלי המרד של התנועה. בעקבות הפשרת היחסים ההדרגתית עם מערב גרמניה הניף הקבה"מ את דגל שלילתם המוחלטת, וקבוצת חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות ניצבה בחזית המאבק. תחילה כי נענו לצו התנועה, אך לימים היו לקבוצת לחץ ולקול המצפון בנושא. הגורם המרכזי לשינוי היה נעוץ בעובדה כי אומנם מאבק זה העצים את העבר המפואר של התנועה, אך בו בזמן הוא החליש את ההווה הפוליטי. במילים אחרות, ההנצחה הייתה לסיפור הצלחה, בקיבוץ ובמוזאון ובעצרות הזיכרון רבות-המשתתפים. לצד זאת, כישלון אלקטורלי החליש את כוחה של אחה"ע ודחק אותה לשולי החברה הישראלית המשתנה. זאת ועוד, תהליך זה כרך את מאבק הפנים ואת מאבק החוץ שעליהם הצבעתי. יותר כול הייתה זו שאלת הפיצויים האישיים ממערב גרמניה שעוררה שמות במארג היחסים החברתיים בקיבוץ והייתה מהגורמים לגל העזיבות שפקד אותו בעשור הנדון. קליטתם ההדרגתית של כמה משפחות וקבלתו לראשונה של גרעין ישראלי באמצע שנות השישים הביאו לסיומו של משבר זה.

לבסוף, במאי 1960 נתפס אדולף אייכמן והובא למשפט בישראל. שוב התערבבו

העבר וההווה, של הפרט ושל התנועה: ובני הזוג צוקרמן הוזמנו להעיד במשפט. בשל כך זכו בהכרה ציבורית רחבה יותר. הכרה זו שבה והקרינה על שאלת מקומו של קיבוץ לוחמי הגטאות כמחוז זיכרון גם בשנים שלאחר מכן.

הערות

- 1) יורם הרפז, בן קיבוץ לוחמי הגטאות, סיפר כי כילדים הרגישו לא נוח עם שמו של הקיבוץ, שלא התאים לנוף הים הנשקף ולשדות הכותנה הירוקים. יום אחד, סיפר, אזור אומץ וביקשו מיצחק צוקרמן לשנות את שם הקיבוץ. הציטוט לעיל הוא מתוך תשובתו לאותה חבורת ילדים, מדוע אי אפשר לשנות את שם הקיבוץ. יורם הרפז, ילדי מעיין, ספרית פועלים, תל אביב 1999, עמ' 17-18. המאמר הוא הרחבה של הרצאתי "תמיד היינו דון קישוטים": קיבוץ לוחמי הגטאות כמחוז זיכרון" ביום עיון של מורשת: בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', שהתקיים בספריית וינר, אוניברסיטת תל אביב, בתאריך 25 במארס 2018.
- 2) דבר, 19 באפריל 1949.
- 3) על פי הגדרתו של פייר נורה, "מחוזות הזיכרון נולדים וחיים מהתחושה, שלא קיים זיכרון ספונטני. שיש ליצור ארכיונים, שיש לקיים חגי יובל, לארגן חגיגות, לשאת הספדים". פייר נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום', זמנים: רבעון להיסטוריה, החברה ההיסטורית הישראלית, 45 (1993), עמ' 8. ריבוי הקולות במחוז הזיכרון, קיבוץ לוחמי הגטאות, יעשיר את הדיון במאמר. עם זאת, ממרחק השנים האפשרות לתת ביטוי לכולם תיוותר מוגבלת.
- 4) צביקה דרור, דפי עדות: 96 מחברי קיבוץ לוחמי הגטאות מספרים (ארבעה חלקים), בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשמ"ד; דרור, קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום, קיבוץ לוחמי הגטאות, תל אביב 2005; דרור בורשטיין, בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות, בית לוחמי הגטאות והוצאת כבל, תל אביב 2007.
- 5) צביקה דרור, משא מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ', קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות, תל אביב 2008; בלה גוטרמן, צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין, קיבוץ המאוחד ויד ושם, תל אביב 2011.
- 6) נילי הס-אשכנזי, "מקומו של 'בית לוחמי הגטאות' בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל בשנים 1949-1961", עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2006; אפרת קנטור, "בעצמם הם כותבים להם שיר": עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד טבנקין, שדה בוקר ורמת אפעל 2007; מיכה באלף, קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית, קיבוץ המאוחד ויד טבנקין, תל אביב 2008.
- 7) נעימה ברזל, "ישראל וגרמניה 1945-1956: התפתחות יחס החברה והמדינה בישראל לגרמניה בעקבות השואה", עבודה לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1990; תמר גזית, "יחסו של הקיבוץ המאוחד לגרמניה 1945-1959", עבודת לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1998.
- 8) נעימה ברזל, עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, הספרייה הציונית, ירושלים 1998; רוני שטאובר, הלקה לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000.
- 9) ברוך כנרי, טבנקין בארץ ישראל, יד טבנקין והמרכז למורשת בן-גוריון, רמת אפעל ושדה בוקר 2003; ליאור ענבר, "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד", עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2010.
- 10) "עליה על הקרקע של קיבוץ ע"ש לוחמי הגטאות ומעמד הזיכרון", צרור מכתבים, יג, 213 (278), 15 במאי 1949, עמ' 380.

- 11) טבנקין וקבוצת שליחים מהקבה"מ השתתפו בוועידת האיחוד שנערכה ביוזפוב, סמוך לוורשה. יצחק טבנקין, 'בתפוצות "החלוץ"', צרור מכתבים, ג, 49 (114), 11 באוקטובר 1938, עמ' 18.
- 12) "שכל הזמן הגיעו ידיעות שהולכים כצאן לטבח... הוא טען (טבנקין) זה לא יכול להיות שלא קם יהודי חדש, פרי חינוכנו [...] לא יכול להיות שנוער שהתחנך על תל חי והתחנך על 'השומר' [...] נשכנו את בשרנו ואח"כ כשהגיעה הידיעה אז הוא חגג". יוסקה רבינוביץ' בריאיון לברוך כנרי, 22 בדצמבר 1993, ארכיון יד טבנקין (להלן אי"ט) 12/28/13-16. יוסקה רבינוביץ' (1909-2002) איש קיבוץ נען, חבר הנהגת הקבה"מ ומקורב לטבנקין ולצוקרמן.
- 13) "רק טענה אחת בלבנו לארץ ישראל. ידענו כי במשך 5 השנים עשיתם ככל יכלתכם לעזור לנו, אבל למה זה לא תבואו אלינו עתה? והרי אפשר להיכנס לפולין". מדברי צוקרמן בכינוס הציוני בלונדון, דבר, 29 באוגוסט 1945, עמ' 2.
- 14) זו הייתה ועידת הקבה"מ הראשונה לאחר סיום המלחמה ולאחר פילוג מפא"י. הימים היו ימי מאבקה של תנועת המרי העברי במנטרס הבריטי על חידוש העלייה. במשך יום תמים נשאה לובטקין את עדותה על גטו ורשה ועל המרד. לימים תיאר המשורר חיים גורי את אותה שבת ביגור: "בני הדרור ההוא לא ישכחו את זה [...] אלפי אנשים ישבו, זבוב לא שמעו". מדברי גורי בתוך: אילת הדר (בימוי), צביה לובטקין: הציפור הכחולה, נוגה תקשורת ובית לוחמי הגטאות 1996.
- 15) הדבריו של צוקרמן במועצת הקבה"מ נדפסו בכותרת שהעצימה אותם אף יותר. יצחק צוקרמן, "מרד היהודים", מכפנים, יב, חוברת ג (יוני 1947), עמ' 413. לימים העיד יוסקה רבינוביץ' שלאחר פיזור המועצה טייל בלילה עם צוקרמן בשבילי קיבוץ נען, וצוקרמן אמר לו: "את כולם הייתי תולה על האקליפטוס הענק הזה". ב"כולם", לדברי רבינוביץ', התכוון למוריו ולחבריו, מוקד תקוותיו. ברוך כנרי, יוסקה רבינוביץ': עדות, יד טבנקין, רמת אפעל 2014, עמ' 305.
- 16) אבנר הולצמן, "תמונה קבוצתית עם טבנקין", תמונה לנגד עיני, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 181-233. שנה מאוחר יותר ערך טבנקין סמינר נוסף לחברי התנועה בסוריאנו-נל-צ'מינו (Soriano Nel Cimino), סמוך לרומא. דורקה שטרנברג, חניכה בסמינר בגרמניה ולימים ממייסדות קיבוץ לוחמי הגטאות, זכרה שטבנקין קרא להם בידיש משירי קדיה מולודבסקי ואת התרגשותם בעת שחגגו לו יום הולדת שישים בזמן הסמינר. שיחה עם דורקה שטרנברג, קיבוץ לוחמי הגטאות, 8 בספטמבר 2009. "הוא היה 'אבא' שלנו", תיאור מרק הרמן, חניך בסמינר בגרמניה, מרדכי בסמינר השני באיטליה וממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. שיחה עם מרק הרמן, קיבוץ לוחמי הגטאות, 11 בנובמבר 2009.
- 17) על אף חגיגות האירוע, העז צוקרמן בדבריו לחשוף מעט מתחושותיו: "יש דבר אחד המבדיל אותנו מהקודמים לנו: תקופת הדמים, אשר גורמת לשוני רב בגישתנו, בתחושותנו, בהבנה שלנו". כינוס דרוור במשמר הים, עמ' 5, מדור רישום מרכזי (להלן ר"מ), ארכיון בית לוחמי הגטאות (להלן בלה"ג) 25005. למוחרת נזף בו טבנקין, "נבהלתי מהפסימיות הזאת, מהפטאליות". שם, עמ' 8.
- 18) "עליה על הקרקע", צרור מכתבים, עמ' 381 (הדגשה במקור).
- 19) מובא בתוך: כרמי דניאל, "בינן עבר לעתיד: הנצחת השואה בתנועת השומר הצעיר בשנות ה-40 וה-50", חיבור לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2007, עמ' 43. חייקה גרוסמן (1919-1996), חברת השוה"צ והנהגת האי"ל בגטו ביאלסטוק, חברת קיבוץ עברון, ממייסדות מורשת וחברת כנסת מטעם מפ"ם.
- 20) על המשמר, 25 במאי 1949.
- 21) "יומן המזכירות", דפים: קיבוץ ע"ש לוחמי הגטאות, סמריה – הגליל המערבי (להלן דפים), 24, 9 בספטמבר 1949.
- 22) דפים, 36, 27 בינואר 1950; יעקב זק, רעיון וכסף רוח וחומר: הסיפור של קרן הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל 1999, עמ' 174.
- 23) דפים, 37, 5 בפברואר 1950; בישיבת מזכירות הקיבוץ מיום 10 בינואר 1950, דווח כי התקבלה הלוואה של 1,400 ל"י לשנתיים מקרן הקיבוץ להקמת ארכיון השואה והמרד על שם יצחק צנלסון. ישיבות ועד הנהלה ומזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות, אוקטובר 1948-נובמבר 1957, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות, מק-קה-מז-12. במזכירות הקיבוץ הייתה שריפה, ככל הנראה בקיץ 1964, בשל כך חסרים בארכיון

- מסמכים. תודתי לחדרה תג'ר, מנהלת הארכיון, על הסיוע ועל מאור הפנים.
- (24) דפים, 38, 10 בפברואר 1950; מבנה האבן שניתן לארכיון היה שריד של מחנה צבאי בריטי, הקיבוץ התיישב על חלק משטח המחנה ועל אדמת הכפר הערבי סמריה, שננטש בימי מלחמת העצמאות. ישיבת מזכירות מיום 5 במאוס 1950 (כפרוטוקול נכתב בטעות 1951), ישיבות מזכירות, שם.
- (25) יצחק צוקרמן, 'עם יצחק קצנלסון בגיטו וארשה', מדור אוספים, בלה"ג 6663; יצחק קצנלסון (1886-1944) היה בן דורו של טבנקין. קרוב משפחה אחר היה ברל קצנלסון (1887-1944), ממנהיגי תנועת העבודה. יצחק טבנקין, פרקי חיים: האיש ופעלו, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1972, עמ' 5. באותה שנה הוחלט להפריד בין העצרת ובין ציון יום העלייה על הקרקע, שנחוג בתאריך 18 באפריל. דפים, 36, 27 בינואר 1950.
- (26) דפים, 43, 21 באפריל 1950 (הדגשה במקור).
- (27) דבר, 20 באפריל 1950; ארכיון התצלומים, בלה"ג, 38039; ככל הנראה מקורו של התיאור השגוי בהרגשת קיפוח ואכזבה של עורכי הדפים: זמן קצר לפני קיום העצרות, נכשל ניסיון נוסף של משא ומתן בין שתי המפלגות. בין פברואר 1949 למאוס 1950 נערכו שלושה סבבי שיחות בין מפא"י ובין מפ"ם בנוגע להצטרפות לממשלה, ובסופם נותרה מפ"ם בחוץ. אלי צור, נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1998, עמ' 94.
- (28) יצחק צוקרמן למזכירות הקבה"מ, 23 ביולי 1950, ר"מ, בלה"ג 20659.
- (29) יומן מרים נוביץ', 6 בדצמבר 1950, ר"מ, בלה"ג 27131.
- (30) בביקור באיטליה, כשנתיים מאוחר יותר בניסיון לאתר יצירות אומנות של ציירים יהודים שנרצחו, כתבה נוביץ' ביומנה: "אני מסתכלת על התמונות, כמה, מה מספרם? לעולם לא אצליח לאסוף, לפי צוואתו של קצנלסון, את כל הרמעות, את כל טיפות הדם. כל כך הרבה, כל כך הרבה". יומן נוביץ', 18 באפריל 1952, ר"מ, בלה"ג 28128. במאי 1943 גורש קצנלסון עם בנו הבכור (אשתו ושניו בניו האחרים נרצחו שנה קודם לכן בטרבלינקה) מוורשה למחנה ויטל בצרפת, מצוידים בדרוכון של הונדורס, בתקווה למצוא אפיק הצלה. תקוותם נכזבה. מוקי צור, רוח עצוב: בעקבות יצחק קצנלסון, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב 2012.
- (31) יומן נוביץ', 14 בדצמבר 1950, שם.
- (32) נוביץ' פעלה כך קרוב לארבעה עשורים, ומפעם לפעם דיווחה על פועלה בעיתון המשק ומסרה דרישות שלום לחברים ממסעותיה. חבר הקיבוץ בנימין אנוליק פגש אותה במערב גרמניה באמצע שנות השישים והיטיב לתאר את מחויבותה הטוטלית של נוביץ' למשימתה: "אינה אוכלת במסעדות, אלא סועדת לבה ליד קיוסקים המזדמנים לה בדרך. היא מרבה לנסוע ברכבות-לילה למען לא תצטרך ללון בבתי-מלון גרמניים. התנורות זאת אינה מן הדברים הקלים בגרמניה של היום". "עדות בגרמניה — מאת בנימין אנוליק", דפים, 216, 10 באוקטובר 1965. להרחבה: צביקה דרור, משא מרים. בנימין אנוליק (1926-2018), נולד בוויילנה, ממייסדי הקיבוץ, הוזמן להעיד בגרמניה במשפטם של מפקדים ממחנה קלוגה באסטוניה. מורה ומחנך, הצטרף לימים להנהלת המוזאון ועבד בו שנים רבות.
- (33) צבי שניר (1912-1984) נולד בלודו, משפטן ועיתונאי, בשנות המלחמה היה כלוא במחנות עבודה בסיביר, ולאחר השחרור הצטרף לפעילי תנועת דרור בוורשה. שם פגש את שרה דושיצקי (1913-2008), פריטיונית בשנות המלחמה ופעילה בגאולת ילדים לאחריה. השניים היו ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות וחברי הנהלת המוזאון.
- (34) דפים, 63, 29 בדצמבר 1950.
- (35) דפים לחקר השואה והמרד, מאסף ראשון, ינואר-אפריל 1951; ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד, 1 (נובמבר 1951); בעז כהן, הדורות הבאים — איככה ידועו: לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, יד ושם, ירושלים 2010, עמ' 153-154.
- (36) 'עצרת הזכרון הגדולה בקיבוץ לוחמי הגטאות', בקיבוץ: שבועון הקיבוץ המאוחד, 9 במאי 1951.
- (37) שם.
- (38) ועד ההנצחה ביד מרדכי אל מזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות, 24 באפריל 1951. מובא בתוך: דניאל, בין עבר לעתיד, עמ' 53. לא הצלחתי לאתר מכתב זה בארכיון בית לוחמי הגטאות, אלא רק את ברכתו של

- משה זילברטל בשם הוועד הפועל של השומר הצעיר – הקיבוץ הארצי לרגל "חנכות בית העקד לזכר השואה והמרד. ביום בו מגלים אנו ביד מרדכי את אנדרטת הכבוד למרדי אנילביץ וחבריו". משה זילברטל אל מזכירות הקיבוץ המאוחד ומזכירות הקיבוץ על שם לוחמי הגיטאות, 2 במאי 1951, ר"מ, בלה"ג 14859/5. זילברטל (זרטל) חבר קיבוץ עין שמר ריכו מטעם התנועה את מפעל ההנצחה ביד מרדכי. מול שני המכתבים שהזכרתי למעלה, בחרו בעל המשמר לתת ביטוי לאותה מחלוקת בעמוד הראשי. לצד תמונה גדולה עם הכיתוב: "ילדי יד מרדכי שותלים פרחים לרגלי האנדרטה", נכתב: "רבבה במעמד הנשגב ביד מרדכי בגילוי הלוט מאנדרטת מפקד גיטו ווארשה". בכותרת אחרת, בולטת פחות, נכתב: "בקיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות בגליל המערבי הועלה ברוב עם זכר השואה והמרד". על המשמר, 4 במאי 1951.
- (39) ברוך כנרי, טבנקין בארץ ישראל, עמ' 651-652; אומנם היו קיבוצים שהתפלגו קודם לכן (רמת רחל ובית הערבה, שנעזבו בימי מלחמת העצמאות, ובסיימה התפלגו על פי קווי זהות מפלגתיים). אך מועצת הקבה"מ, ששם היה פילוג התנועה לרשמי, התכנסה בנען ב-18 במאי 1951. יוסי אסף, "הסכסוך הפוליטי בקיבוץ המאוחד 1939-1951", חיבור לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1987, עמ' 420-424.
- (40) המפגש המוזכר נערך בגבעת ברנר. כנרי, שם. אורי ברנר (1914-1993) בנו של הסופר יוסף חיים ברנר, חבר קיבוץ מעוז חיים, סגן מפקד הפלמ"ח במלחמת העצמאות והיסטוריון.
- (41) "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: מו"מ עם בן – בגידה בקורבנות", על המשמר, 6 בינואר 1952.
- (42) "אלפים נשבעו בהפגנה בת"א: לא נהיה במחנה אחד עם ירשי היטלר", שם, 8 בינואר 1952. בשתי העצרות הללו ובאחרות שנערכו באותם ימים, ניתן ייצוג לנושאי נס המרד משני חלקי מפ"ם. תמר גזית, יחסו של הקיבוץ המאוחד לגרמניה, עמ' 59.
- (43) ה' רונבלום, "צלב הקרס כבר הגיע...", ידיעות אחרונות, 1 באוגוסט 1952. רניה קוקילקה-הרשקוביץ (1924-2014) חברת דרוור והא"ל בגטו בנדין. ככל הנראה התכוון לחייקה גרוסמן, שהזכרתי למעלה.
- (44) באותה ישיבה עלה בדיון חשש נוסף: "הנוער במעברה אינו בידנו. בענין זה קיימת קואליציה של השומר הצעיר והפועל המזרחי. את הנוער גוזלים מאתנו יום יום ועלינו להחליץ לפעולה ענפה", מזכירות מפא"י, 2 במאי 1952, ארכיון מפלגת העבודה, 31-1952-24-2.
- (45) יומן נוביץ', 13 במאס 1952, ר"מ, בלה"ג 28128.
- (46) ריאיון עם צביקה דרוור בקיבוץ לוחמי הגטאות, 28 בנובמבר 2008. על קבלת הפיצויים האישיים מגרמניה המערבית בקיבוץ לוחמי הגטאות, ובכלל זה ביקורת על לובטקיץ: צביקה דרוור, סיפור המקום, עמ' 87-90; גוטמן, צביה האחת, עמ' 346-348; חיים (לוליק) הדרי, מזכיר הקבה"מ, סיפר כי בלוחמי הגטאות לא הגישו 12 חברים בקשה לפיצויים. מובא בתוך: עופר בורד, כסף השוד מידי ההורג: התנועה הקיבוצית והסכס השילומים, הפיצויים האישיים והשבת הרכוש מגרמניה, יד טבנקין, יד יערי, אוניברסיטת בר אילן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תל אביב 2015, עמ' 113. לימים סיפרה שרה שנר כי סירבה לקבל פיצויים וכן: "החשבון שלי איתם לא הסתיים". קרני עם-עד, "גם למתים לא הניחו", הקיבוץ, 12 בנובמבר 1998. מובא בתוך: בורד, עמ' 112.
- (47) טבנקין, כך מסופר, הציע את השם "וילנה", שכן "אדם צריך לשאת עמו את שם ביתו הישן ומכל שמות הקהילות – אין כמו וילנה". הצעתו נדחתה; החברים התנגדו שילדיהם יגדלו ביישוב אשר מזכיר את הגולה. צביקה דרוור, "לוחמי הגיטאות: המאבק על השם", דפים, 665, 27 בינואר 1989. בפברואר 1952. כמה שנים מאוחר יותר התגלע ויכוח דומה סביב שמו של קיבוץ נצר – בוכנוואלד, שהכריזו התפלגו מגבעת ברנר וביקשו להנציח את חברם אנצו סרני, מצנחני היישוב. הצעת חוק בנושא הוגשה בכנסת, ההצעה התקבלה, ונקבע השם נצר סרני. דבר, 14 ביוני 1955. על כך נכתב לאחורונה: "היה ברור שהדיון בעניין שינוי שם הקיבוץ לנצר סרני הוא למעשה מאבקה של מפא"י להעמיד לקיבוצים יד מרדכי, להבות חביבה, יד חנה ולוחמי הגטאות חלופה של גבורה הקשורה בשואה". ג'ודי באומל-שוורץ, "אנצו סרני: האציל שהפך לצנחן", ילקוט מורשת, 98 (15), דצמבר 2017, עמ' 90.
- (48) "הננו חושבים שמכמה וכמה טעמים מובנים היטב, רצוי שגרעין זה של מורדי הגטאות יקים את מפעלו על אדמה שהיתה גרמנית ושחזרה לרשותו של העם היהודי בדם לוחמיו ונוקמי נקמתו". מהגרעין להתיישבות על שם מורדי הגטאות לאברהם הרצפלד במרכז החקלאי, 21 ביולי 1948, ר"מ, בלה"ג 12750.
- (49) דפים, 72, 11 בינואר 1952.

- (50) שם, 84, 23 בינואר 1953.
- (51) בדצמבר 1952 פורסם דבר מעצרו, שנה קודם לכן, של מרדכי אורן (אורנשטיין), חבר קיבוץ מזרע של השוה"צ וחבר בכיר במפ"ם. הוא נשפט באשמת ריגול בשירות "האימפריאליזם המערבי והציונות" נדרון ל-15 שנות מאסר. משפטו היה חלק מפרשה שזכתה לכינוי "משפטי פראג". כלשון התקופה, פרשה זו העמידה במבחן קשה את שאלת היחס ל"כוחות המחר". בשל תגובה הססנית מצד הנהגת השוה"צ, היה טבנקין חר-משמעי: "משפט פראג הוא עלילה כלפי ההיסטוריה". דבר, 7 בדצמבר 1952. חודש מאוחר יותר פורסם דבר מעצרו של רופאים יהודים במוסקוה באשמת ניסיון להרעלת ראשי המשטר וכונה "משפט הרופאים". שתי פרשות אלה הציפו מחדש את טראומת הפילוג בקבה"מ והביאו לסילוקה של קבוצה בראשות ד"ר משה סנה (1909-1972), ראש המפקדה הארצית של ההגנה, בעברו משורות המפלגה. הסכסוך ביד חנה, דבר, 16 במארס 1953; "צו ביניים להמנע מהרחקת הכשרת מפ"ם מקיבוץ יפתח", הבקר, 2 ביוני 1953; היעם וין, "הויכוח על משפטי פראג", בתוך: ישראל בעשור הראשון, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2001, עמ' 88-116.
- (52) אבא קובנר, "מוקד היסטורים ומוקד התקוות", על המשמר, 13 באפריל 1953. בינואר 1953 דווח בדפים על סיכום לפיו מזכירות הקבה"מ תקים השנה ועדה שתנהל ותארגן את העצרת ויהיו בה גם נציגים מטעם הקיבוץ. "יומן המזכיר", דפים, 84, 23 בינואר 1953. צביקה דרור זכר את עזרתה הרבה של חומה חיות (1897-1961), זוגתו של טבנקין בארגון עצרות הזיכרון, ואת מעורבותה בקביעת תכנון ריאיון עם דרור, שם. חיים גורי, "עשור: משור בצליל, מקרא, מחול, אש", ר"מ, בלה"ג 31249. עוד ביטוי לאחוות העבר היה הופעתם המשותפת של יגאל אלון ושל שמעון אבידן, חבר עין השופט ומפקד חטיבת גבעתי, במלחמת העצמאות בעצרת בגבעת ברנר. "במושבות הדרום", הבקר, 20 באפריל 1953.
- (53) "תאריכים המשולבים בחיינו", דפים, 85, 19 באפריל 1953.
- (54) נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש אל בן ציון דינור, 29 במאי 1953, יד ושם, א, ארכיון המדינה (להלן אמ"י) גל-1087/2; בלומנטל אל דינור, 19 באפריל 1953, שם.
- (55) שם. דפים לחקך השואה והמרד, סדרה שנייה, מאסף א (1969). ידיעות בית לוחמי הגטאות המשך להתפרסם עד 1960, ובאותו עשור יצאו לאור 22 גיליונות.
- (56) "ישיבת הנהלה מצומצמת של 'יד ושם'", 7 בדצמבר 1953, יד ושם, א, ארכיון המדינה (להלן אמ"י) גל-1087/2. קדמה לכך באפריל של אותה שנה עזיבתו של ישעיה טרונק, שהיגר לארצות הברית והחל לעבוד במכון המדעי היהודי בניו יורק (YIVO). יצחק צוקרמן וצבי שר אל מרדכי שנהבי, 28 בדצמבר 1953, אוספים, בלה"ג 665. מרדכי שנהבי (1900-1983) איש השומר הצעיר, חבר קיבוץ משמר העמק, הוגה רעיון הקמת יד ושם ומנהלו הראשון. יוהר בן נחום, החולם והמגשים: פרקי חייו של מרדכי שנהבי, ב, יד יערי, גבעת חביבה 2011. עזיבתו של קרמיש לוותה בתלונתו על הרעת תנאי עבודתו. ר"מ, בלה"ג 20688.
- (57) 'עם אישור חוק זיכרון השואה והגבורה, ידיעות בית לוחמי הגטאות, 3 (אוקטובר 1953).
- (58) עדות שרה שר (1989) מובאת בתוך: בורשטיין, בלי שום מקרה מוות, עמ' 39. מחלוקות אלה נמשכו במשך השנים: בישיבת מזכירות הקבה"מ בפברואר 1965, בהשתתפות צוקרמן, נדונה שאלת מימונה של העצרת. בתגובה לדרישת הקיבוץ להקצאת תקציב לעצרת באותה שנה נטען כי התקציב לעצרת כבר כלול במס השנתי שקיבוצי התנועה משלמים לבית לוחמי הגטאות. יומן מזכיר הקבה"מ חיים (לוליק) הדרי, 3 בפברואר 1965, אי"ט 2-4/16/1.
- (59) בידיעות מזכירות הקבה"מ מתאריך 18 באוקטובר 1953 דווח כי הוחלט לפנות בקריאה לכל המשקים לכניסת חבריהם לאגודת שוחרי בית יצחק קצנלסון ועל תשלום של חמישים פרוטות בחודש. ר"מ, בלה"ג 20600; התכתבות אגודת שוחרי בית לוחמי הגטאות, 1953-1954, אוספים, בלה"ג 2867.
- (60) "ישיבת ועד הנהלה", 26 ביוני 1953, ישיבות ועד הנהלה ומזכירות, קיבוץ לוחמי הגטאות, אוקטובר 1948-נובמבר 1957, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות, מק-קה-מז-12.
- (61) עדות יצחק שטרנברג (ללא תאריך), מובאת בתוך בורשטיין, עמ' 57.
- (62) שם. קבוצת המייסדים של קיבוץ לוחמי הגטאות הורכבה משלושה גרעינים: יגור, גינוסר ובית השיטה. להרגשת הקיפוח ניתן ביטוי פומבי בחגיגות 15 שנה לעלייתו של הקיבוץ על הקרקע. בשער דפים כתבה

- אחת החברות כי בגיליון דפים הקודם, שיוחד לראשיתו של המשק, לא צוין גרעין גינוסר, שעה שהשם "יגור", חוזר פעמים רבות. ש"ז, "מדוע לא הוזכרה קבוצת הגינוסרים?", דפים, 201, 29 במאי 1964. ממרחק השנים סיפרה אסתר צורף שהשתייכה לגרעין גינוסר: "אפילו כשרצייתי לחלוק על דעתם של חברי החבורה המובילה את הקיבוץ (כולם מגרעין יגור) – לא העזתי. עברו שנים עד שהעזתי להתווכח אתם. הם היו מדברים בשצף-קצף, בהרמת קול, ומי אני שאחלוק עליהם? חברותי נהגו אחרת. הן פיתחו רגשות הערצה כלפי החבורה המובילה. די מהר הסתגלתי גם אני לראות בהם את 'מנהיגי הדור', 'חברים מרכזיים'. רק פה ושם היו ניסיונות להתקומם נגד הלחץ שהם הפעילו". מובא בתוך בורשטיין, עמ' 37.
- (63) לשכת ראש הממשלה לקיבוץ לוחמי הגטאות, 27 באפריל 1954, ר"מ, בלה"ג 206603.
- (64) שם.
- (65) התקבלו מכתבי סירוב להזמנה משר החינוך, משר הפנים, משר החקלאות ומשר הבריאות, וכן מאלוף פיקוד צפון, הנהלת הסוכנות היהודית, התאחדות עולי פולין ועוד, שם. 'עצרות לזכר קורבנות השואה ומורדי הגיטאות', על המשמר, 30 באפריל 1954. קיום שלוש עצרות הזיכרון באותו יום (ובכללן זו שנערכה ביד מרדכי), נבע גם בשל לוח השנה: התאריך כ"ז בניסן חל באותה שנה ביום ר', עובדה שאילצה להקדים את העצרות.
- (66) 'בעצרת השואה והגבורה הוכרו על ראשית פעולת יד ושם', דבר, 30 באפריל 1954. בידיעה הובאו גם דבריה של לובטקיץ בעצרת, שהוזמנה כנציגת הלוחמים וחברת הנהלת יד ושם. הודעה על הרכב הנהלת יד ושם בחתימת דינור, 12 בפברואר 1954, יד ושם, ג, אמ"י גל-1229/1. הידיעה בדבר על העצרת בלוחמי הגטאות פורסמה בעמ' 14, בה גם דווח על העצרת ביד מרדכי. בעמ' 5 פורסם מאמר על 'יצחק קצנלסון לציון עשור למותו. נתן א., 'יום הזְכָרוֹן – הַמּוֹרְדִים', שם. כונס בנתן אלטרמן, כתבים בארבעה כרכים, ג: הטור השביעי תשי"ד-תשכ"ב, הקיבוץ המאוחד ודבר, תל אביב תשכ"ב, עמ' 407-408. הטור פורסם זמן קצר לאחר הוצאתו לאור של ספר מלחמות הגיטאות בהוצאת הקה"מ, שביקש להציג את אתוס הגבורה והמרד בשואה, אגב הבלטת חלקה של תנועת דרוו. ברקע היה גם 'משפט גרינוולד-קסטנר', שעליו רמז המשורר בשורה: "הִלְלוּ שְׂנֵפֵלוֹ נֶשְׁקֵם בְּיַד אוֹלֵי לֹא יִקְבְּלוּ אֶת הַמַּחְצָה בֵּינָם לְבִין מוֹתָן שֶׁל הַקְּהָלוֹת יַעֲדוּ לְגִבּוּרֵי הַפְּרָנְסִים וְשִׁתְדָּלָנִים", שם. ראשיתו של המשפט בתביעת דיבה מצד המדינה כנגד מלכיאל גרינוולד שהאשים את ד"ר ישראל קסטנר, ממנהיגי יהדות הונגריה בתקופת השואה בשיתוף פעולה עם הגרמנים ובסיוע עקיף לרציחתה. בזמן המשפט נהפך קסטנר מתובע לנאשם וסביב המשפט התעורר דיון ציבורי סוער על אופייה, על מעשיה ועל מחדליה של המנהיגות היהודית בשואה. דיון זה עמד במרכזו של מערכת הבחירות לכנסת השלישית בקיץ 1955. אבנר הולצמן, 'נתן אלטרמן ופולמוס 'שתי הדרכים'', אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה, כרמל, ירושלים 2006, עמ' 306-307; יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תל אביב 1954; נתן אלטרמן, על שתי הדרכים, דפים מן הפנקס, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר: דן לאור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1989; 'הייעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, כתר, ירושלים 1995; רוני שטאובר, הלקח לדור, עמ' 123-134.
- (67) בן נחום, החולם והמגשים, עמ' 107-108.
- (68) 'מי יתן ויתקיימו ביום זה עצרות וכינוסים לרוב, בכל ישוב וישוב, מותאמים דווקא ליום אחד, המחייב את העם כולו'. טוביה בוז'יקובסקי ומרדכי הורביץ, מזכירות המשק אל ראש הממשלה משה שרת, 2 במאי 1954, ר"מ, בלה"ג 14822. ישיבת הנהלה מצומצמת של יד ושם בהשתתפות צבי שר וצביה לובטקיץ, 2 בפברואר 1954, יד ושם, א, אמ"י גל-1087/2. ישיבת הוועדה הפריטטית של יד ושם ובית לוחמי הגטאות, 24 בפברואר 1954, שם. עדות לחשיבות הנושא בעיני הקה"מ הייתה השתתפותו של ישראל בר יהודה, ממכביי התנועה וחבר כנסת במפ"ם, בישיבה זו מטעם בית לוחמי הגטאות, לצידם של שר וצוקרמן. טוביה בוז'יקובסקי (1914-1959), איש תנועת דרוו, חבר הנהגת הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות.
- (69) משה קול, נציג הנהלת הסוכנות היהודית בהנהלת יד ושם, הצטרף להתנגדותו של ויץ לשלוח נציגים לעצרות הזיכרון הנוספות. ישיבת הנהלה מצומצמת של יד ושם, 16 במארס 1954, יד ושם, ג, שם.
- (70) דפים, 84, 23 בינואר 1953.

- (71) צבי שנר, "בית קצנלסון בשנה החמישית לקיומו", דפים, 87, אפריל 1954.
- (72) שם. אולי בשל המתיחות עם יד ושם, ביקש שנר לחזק את הקשר עם השוה"צ. במכתב לנתן פלד, מזכיר הקיבוץ הארצי, ציין כי סוכם בעבר על ביקור מטעמם במוזאון, וזה טרם התקיים. הוא הביע תקווה שאין להסיק מכך על הפסקת דיוניהם המשותפים. צבי שנר אל נתן פלד, 18 במאי 1954, ר"מ, בלה"ג 14831.
- (73) מזכירות הקבה"מ, 28 במארס 1954, מובא בתוך: נעימה ברזל, עד כלות ומנגד, עמ' 188-189.
- (74) ישיבת ועד ההנהלה, 2 באפריל 1954, ישיבות ועד הנהלה ומזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות אוקטובר 1948-נובמבר 1957, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות. מילותיו של צוקרמן בדבר היותם "קיבוץ לא רגיל" (הערה 1 לעיל), באו לעיתים לידי ביטוי בדפים ובאספות הקיבוץ ובישיבות המזכירות. בישיבה הנ"ל, לצד ההחלטה על קיום העצרת וכל הכרוך בכך, הוחלט לאפשר לחברים לקבל עופות וביצים במחיר מוזל עבור קרובי משפחה מחוץ לקיבוץ.
- (75) ראיון עם דרור, 28 בנובמבר 2008. שאלת צמצום עבודת השכירים במשק, המשיכה להיות נושא לדיון גם בשנים מאוחרות יותר. דניאל, "על חטא שחטאנו בעבודה זרה...", דפים, 113, 26 בספטמבר 1956.
- (76) דורקה שטרנברג, הניכת הסמינר בגרמניה ומייסדות הקיבוץ, זכרה כי טבנקין השתתף במסיבות בת המצווה של שתי בנותיה. שיחה עם דורקה שטרנברג בקיבוץ לוחמי הגטאות, 8 בספטמבר 2009. באמצע שנות החמישים נפטרה אמה של חווקה פולמן-רבן, קשרית בארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה ומייסדות הקיבוץ. הלוויית האם נערכה בתל אביב. חווקה זכרה כי נכחו מעטים יחסית וכי הופתעה לראות שם את טבנקין. שיחה עם חווקה פולמן-רבן בקיבוץ לוחמי הגטאות, 11 במארס 2009.
- (77) מדברי טבנקין בוועדה המרינית של אחה"ע-פוע"צ, 4 בנובמבר 1954, אי"ט 10-11/11; 'מיניסטר החוץ אידן בויכוח בבית הנבחרים הבריטי': "הצהרת שלוש המעצמות מחייבת אותן להושיט עזרה לישראל אם תותקף", דבר, 3 בנובמבר 1954.
- (78) גוית, יחסו של הקבה"מ לגרמניה, עמ' 83-85; מודעה על עצרת מחאה בתל אביב נגד זיונה של גרמניה המערבית בהשתתפות לובטקין, למרחב, 10 בדצמבר 1954; טוביה בוז'קובסקי, "עוד ייתנו את הדין", למרחב, 7 בינואר 1955; שרה נשמית, "הם לא מתנצלים עוד...", למרחב, 14 בינואר 1955 (נשמית היה שם העט של שרה שנר); "לוחמות הגיטאות צ'. לובטקין וח. גרוסמן קוראות למחאה נגד חידוש ה'וואראכט'", למרחב, 6 במארס 1955. כמו טענתו של הרצל רונבלם, שהבאתי למעלה על שתיקתם של סמלי המרד במשבר הסכם השילומים, נשמע הפעם קולה של אופוויציה מבית, י. אשד, "על השתיקה", למרחב, 11 בפברואר 1955.
- (79) ישיבת ועד ההנהלה, 4 בפברואר 1955, ישיבות ועד הנהלה ומזכירות, קיבוץ לוחמי הגטאות, שם; ועד ההנהלה, 25 במארס 1955, שם.
- (80) 'העם מתייחד עם השואה והמרד', למרחב, 20 באפריל 1955; בקיבוץ, 249, 20 באפריל 1955. בעצרת לא השתתף נציג מטעם ממשלת ישראל, אך כן השתתף משה קול, חבר הנהלות הסוכנות ויד ושם. מאחר שעצרת הזיכרון מטעמם נערכה ערב קודם לכן ביער הקרושים, לא חזר המשבר מהשנה הקודמת. חידוש אחר היה פילוגה של מפ"ם והדרייח בלמרחב, שכבר הזכרתי, הדגיש כי בעצרת בלוחמי הגטאות היו 8,000 משתתפים, ואילו ביד מרדכי היו 1,500 בלבד.
- (81) בבחירות לכנסת השלישית הוצבה לובטקין במקום ה-15 ברשימת "תו – אחדות העבודה-פועלי ציון ובלתי מפלגתיים", וצוקרמן הוצב במקום ה-22. ילקוט הפרסומים 425, רשימת המועמדים לכנסת השלישית, כ' בתמוז תשט"ו, 10 ביולי 1955, עמ' 1026. לשם השוואה, ברשימת מפ"ם באותה מערכת בחירות הוצבה חייקה גרוסמן במקום ה-46, שם, עמ' 1015.
- (82) פסק הדין ניתן בתאריך 22 ביוני 1955. מובא בתוך: ויץ, האיש שנרצח פעמיים, עמ' 244. הבחירות לכנסת השלישית נערכו בתאריך 26 ביולי 1955.
- (83) מדברי צוקרמן באספת בחירות בתל אביב, 15 ביולי 1955, אוסף צוקרמן, בלה"ג 20648. לימים כונסו ופורסמו דבריו. אלה נערכו, ואולי בשל מרחק הזמן ורוח התקופה הושמט אזכורו של טבנקין מתוך הנאום. יצחק צוקרמן, "בין היונדראטים והלוחמים", עדות, בית לוחמי הגטאות, חוברת ה, אוגוסט 1990, עמ' 19-13.

- (84) משה כרמל אל כל סניפי המפלגה, 12 באוגוסט 1955, ר"מ, בלה"ג 20600.
- (85) שם; רשימת אחה"ע זכתה בעשרה מנדטים, ובני הזוג צוקרמן נותרו מחוץ לכנסת. אתר הכנסת, היסטוריה <http://m.knesset.gov.il>, 23 באפריל 2018.
- (86) "מפעולות סניף המפלגה", דפים, 102, 30 בספטמבר 1955.
- (87) "קצרות מבית קצנלטון", שם, 101, 16 בספטמבר 1955. באותו גיליון הובאה תגובה של אחד החברים, איש הנוי של הקיבוץ, על מבני המוזאון העתידיים לקום. אחד מהם חרג לטענתו מתוכניות המשק. התכנון היה של בית הארחה במקום חורשה שהייתה במקום. שלושה עשורים מאוחר יותר נחנך מרכז הלימודים על שם בני הזוג צוקרמן, ובו גם חדרי אירוח למשתלמים.
- (88) "בחברה ובמשק", דפים, 117, 22 במארכ 1957. שנה קודם לכן נערכה העצרת כסדרה, ולראשונה נפתרה המתחיות בשאלת ייצוג ממשלת ישראל בעצרת. בתום מערכת הבחירות לכנסת בקיץ 1955 הצטרפה אחה"ע לקואליציה, ואת ברכת הממשלה נשא שר התחבורה משה כרמל. הוא אף הוסיף ברכה אישית לבאי הטקס מראש הממשלה דוד בן-גוריון. "עצרות זכרון ב'לוחמי הגטאות', ביד מרכזי ובהר הזכרון בירושלים – במלאת י"ג שנים למרד", למרחב, 9 באפריל 1956.
- (89) "בחברה ובמוסדות", דפים, 118, 17 באפריל 1957.
- (90) "י. צוקרמן: דגל הגיטו ודגל סיני נישאים בגאון בראש העם", למרחב, 28 באפריל 1957; אורי יזהר, בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה, יד טבנקין, רמת אפעל 2005, עמ' 255-259.
- (91) "על שניים שעזבו", דפים, הערה 89. הבחירה בטרמינולוגיה החריפה הייתה כהר לדרביו של טבנקין מקיץ 1951 נוכח פילוג התנועה. לחברי הקיבוצים, שנותרו כמיעוט בקיבוציהם מול רוב של תומכי מפא"י, קרא: "אין הקיבוץ סרטן בגוף אחר, אל תהיו תאים, נפצענו, בואו, יש מה לבנות... לא נוכל לחשוב (כ)תאים בישובי גופים אחרים". מדברי טבנקין ביום לפעילי מזכירות הקבה"מ, 12 באוגוסט 1951, אי"ט 4/10/6-2. מנגד, בקיבוצים תומכי מפא"י נותרו במיעוט סבר כי אל "המיעוטים שלהם, להתייחס באדיבות, בעדינות, אבל כאל זרים, כי הם עזבו אותנו. אנחנו נפרדים. זה תנאי לפעולתנו, פעולתנו כיצירה חדשה". שם.
- (92) "עוזב קיבוץ", הרפז, ילדי מעיין, עמ' 113.
- (93) דרור, דפי עדות, שם. סיפורי העדות של 35 חברות וחברים מתוך עוזבי הקיבוץ צורפו ופורסמו שנים מאוחר יותר. אחד מסיפורי העדות היה של אותו חבר שגונה בחריפות על המעשה וממרחק השנים התייחס לכך בקצרה: "בבלל אשתי עזבתי את הקיבוץ בשנת 1957". בורשטיין, בלי שום מקרה מוות, עמ' 637. קבוצה גדולה מאותם עוזבים והוא בכללם, עברו להתגורר בקריית מוצקין, סמוך זה לזה. אפשר להניח כי היה זה צורך לשמור על "יחד קיבוצי" גם בעיר. תודתי לטלי שגר, חברת הקיבוץ, ששיתפה אותי במידע זה.
- (94) "הגידול וההתרחבות, שזמן כה רב ציפתה להם התנועה הקיבוצית – ובתוכה גם אנו – מתרפקים בדתנו". "לקראת מטשר של קליטה", דפים, 114, 1 בפברואר 1957; "הבה נתפרקה", דפים, 115, 15 בפברואר 1957.
- (95) דפים, 130, 6 בדצמבר 1957; "אחה"ע תובעת כינוס דחוף של הממשלה לביטול החלטת חמורה", למרחב, 17 בדצמבר 1957. בן-גוריון נסמך על פרסום זה בלמרחב והצליח להסיט את הדיון מעיקרו והאשים את שרי אחה"ע בהדלפה לתקשורת מתוך ישיבות הממשלה. מהלך זה אילץ את הקבה"מ להתגונן ולבקד את מנהיגותו: "לשווא יטרחו להטיח בפנינו כאילו חיבלנו משהו בבטחון המדינה. מי כסיל ויאמין כי רק זכות יחיד היא לדעת מה טובת ישראל מחייבת וכיצד תוכטח ועוצמתה ועצמאותה?". ס"נ, "עד משבר", 30 בדצמבר 1957, בקיבוץ, 377, 1 בינואר 1958.
- (96) האישיות רמת המעלה הייתה הרמטכ"ל משה דיין, ומטרת נסיעתו הייתה רכש צוללות לצה"ל. בעקבות המשבר בוטלה נסיעתו, ורכש הצוללות מגרמניה נדחה לשנים רבות מאוחר יותר. יזהר, 263-261.
- (97) ריאיון עם ארנן עזריהו, מובא בתוך: בורד, כסף השוד מידי ההורג, עמ' 108. ארנן (סיני) עזריהו (1917-2008), חבר קיבוץ ריאון ועוזרו הקרוב של ישראל גלילי.
- (98) חומה חיות בישיבת מזכירות הקבה"מ, 20 במארכ 1958, ספר 65, אי"ט 4/12/6-2; בורד, עמ' 110.
- (99) אספה כללית של קיבוץ לוחמי הגטאות, 31 בינואר 1959, ספר פרוטוקולים מאספות מאי 1958-מארכ

- 1965, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות, מק-קה-אס-2 (השגיאה בכיתוב קצנלסון היא במקור). "היה ויכוח לאן יכלו הכספים שצביה ויצחק גייסו בחו"ל. היו חברים שטענו כי הכסף לא צריך ללכת למוזאון, אלא לבניית הקיבוץ. לרכישת טרקטור חדש". מדברי שרה שרר, 12 באוגוסט 2003, בורשטיין, עמ' 41.
- 100) אספה כללית, שם (השגיאה במקור).
- 101) שם.
- 102) חצי שנה לפני אותה אספת קיבוץ נכתב: "השבוע התקיימה בבית התרבות שיחה חפשית על בעיות בית קצנלסון. חבל שמספר החברים שהשתתפו בשיחה זאת לא היה רב". דפים, 133, 13 ביוני 1958 (השגיאה במקור). צוקרמן ספג ביימי חייו עלבונות, מבית ומחוץ, וידע לא מעט תסכולים בנוגע לפועלו. עם זאת, הצגתו כאיש ממורמר, מוקצה, חלש ושבע אכזבות, אינה מדויקת. גוטמן, צביה האחת, עמ' 356, 378. זכורה לי שיחה עם דורקה שטרנברג, שהזכרתי למעלה בקיץ 2011, זמן קצר לאחר פרוסום ספרה של גוטמן. אז היא שאלה בהשתאות: "מה יצחק הוא פודל?". "נחנך מוזיאון השואה והמרד ע"ש י. קצנלסון בלוחמי הגטאות", למרחב, 6 במאי 1959. מבנה הקבע החדש של המוזיאון נחנך כחלק מעצרת הזיכרון השנתית. באחת התערוכות הוצב לראשונה, דגם של מחנה ההשמדה טרבלינקה אותו בנה יעקב וירניק (1889-1972), מאסירי המחנה. שנה קודם, דיווח לחברי הקיבוץ על תהליך בניית הדגם, לצד עדכון על קניית מקררים לבתי הילדים. זה היה עוד חיזוק למילותיו של צוקרמן, שהבאתי למעלה, על אודות "קיבוץ לא רגיל". דפים, 133, 13 ביוני 1958. חודשיים מוקדם יותר נערכה עצרת הזיכרון כסדרה, לאחר שנה של הפסקה. את המדינה יצגה שרת החוץ גולדה מאיר.
- 103) ועד כיתה ז', בית הספר מעלה השחרור למזכירות קיבוץ לוחמי הגטאות, 21 ביוני 1959, מדור מיוחד (להלן, "מ"מ"), בלה"ג 4782/6.
- 104) "עתון גרמני: ישראל מוכרת נשק לגרמניה", למרחב, 25 ביוני 1959.
- 105) טוביה בוז'יקובסקי, חבר הקיבוץ ודמות מרכזית במאבקים הקודמים, שהוזכר לעיל, נפטר במארס 1959 לאחר מאבק ממושך במחלה קשה. הוא היה הנפטר הראשון בקיבוץ, והלווייתו ערב חג הפורים הייתה הים גדול בקיבוץ. דפים, 138, 20 במארס 1959.
- 106) "צביה לובטקין: אם יקום העם יכול לקרוע את רוע הגזירה", למרחב, 5 ביולי 1959.
- 107) "עצרות המונים בארץ מגנות מתן נשק לגרמניה", על המשמר, 5 ביולי 1959; "לוחמי הגטאות והפרטיזונים במערכה", מאמר המערכת, למרחב, 5 ביולי 1959. שלום חולבסקי (1914-2011) — ממנהיגי המרד בגטו נייסביץ', פרטיזן ביערות בלרוס, חבר קיבוץ עין השופט, היסטוריון וממייסדי מורשת; סטפן (שלום) גראייק (1915-2008) — חבר הנהגת הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות, יושב ראש ארגון הפרטיזונים; חיים לזר-ליטאי (1914-1997) — פרטיזן ביערות רודניקי ונארוץ' בליטא, היסטוריון וסופר, פעל רבות לפרסום חלקה של בית"ר בתנועת המרד בגטאות, בלחימה ביערות ובהעפלה. שלום חולבסקי לשרה וצבי שרר, 6 ביולי 1959, "מ"מ, בלה"ג 4782/7; על הזמנה לשרה שרר למפגש של מרכז ארגון הפרטיזונים הוסיף חולבסקי בכתב ידו: "שרה! אני יודע כמה קשה לך לצאת. אולם את רואה אנו מיעוט במספר. ועל כל אחר מאתנו הכרח לבוא. תבואי בבקשה. בהוקרה! שלום חולבסקי". מזכירות ארגון הפרטיזונים לשרה שרר, 8 ביולי 1959, "מ"מ, בלה"ג 4782/6; שלום חולבסקי לשרה וצבי, 24 באוגוסט 1959, "מ"מ, בלה"ג 4782/8.
- 108) שרה נשמית, "תעודת טיהור", בקיבוץ, 430, 8 ביולי 1959 (הדגשה במקור); צוקרמן היה בין הדוברים באותה מועצה, כותרת דבריו הייתה: "הם לא אמרו 'חזק ואמץ'". זה היה מענה לדבריו של בן-גוריון בכנסת, כי לו שאלו לדעתם של ששת המיליונים על עסקת הנשק כך היו עונים. למרחב, 12 ביולי 1959. לובטקין כיהנה באותם ימים כמזכירת הקיבוץ וניסתה לקדם את בנייתו של בית ילדים חדש, שתוכנית בנייתו הוצגה באספת הקיבוץ, שהזכרתי למעלה. לצורך מימון ההקמה, התנהל משא ומתן עם מחלקת עליית הנוער בסוכנות היהודית, בראשות משה קולי. מתוך התכתבות בינה ובין קול מתקבל הרושם שטרם שכחו משקעי העבר מתוך הדיונים עימו כחבר הנהלת יד ושם. בתגובה לדבריו שחבריו לעבודה יצאו מזועזעים מהפגישה עם נציגי קיבוץ לוחמי הגטאות והוא רואה בה אחריות לכך, השיבה: "אנו מוכנים לעמוד למשפט צבורי שיפסוק אם התנהגותנו היא אנטי-ציונית או 'לא נאה'". כמו אצל יוסף ויץ, כמה שנים קודם לכן, תיוותר השאלה אם קול ולובטקין הפרידו בין ענייני הקיבוץ ובין המוזאון. קול ולובטקין,

- 30 ביולי 1959, אוספים, בלה"ג 20657; לובטקין לקול, 2 באוגוסט 1959, שם; גוטרמן, צביה האחת, עמ' 348-349.
- (109) שיחה עם ישראל גוטמן, מובאת בתוך: דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 292. ישראל גוטמן (1923-2013), איש השוה"צ, חבר הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, ממיסדי מורשת, פרופ' להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים וההיסטוריון הראשי של יד ושם.
- (110) גזית, יחסו של הקב"מ לגרמניה, עמ' 113.
- (111) "פנים חדשות", למרחב, 23 באוקטובר 1959; צוקרמן שובץ במקום ה-12 ברשימת תוראחדות העבודה-פועלי ציון ובלתי מפלגתיים. לובטקין וטבנקין סגרו את הרשימה, כחותמי הכבוד. רשימת המועמדים לכנסת הרביעית, ילקוט הפרסומים 426, ט"ז בתשרי תש"ך, 18 באוקטובר 1959, עמ' 72-69. הבחירות לכנסת ב-3 בנובמבר 1959. אחה"ע זכתה בשבעה מנדטים (עשרה בבחירות הקודמות). צוקרמן נותר מחוץ לכנסת. מתוך רשימת "פנים חדשות", נבחר רק מרדכי ביבי לכנסת. אתר הכנסת, היסטוריה <http://m.knesset.gov.il>, 23 באפריל 2018. שיבוצו של צוקרמן במקום ריאלי ברשימת המועמדים לכנסת מחליש את הטענה בדבר הדרתו ממעגל ההנהגה הראשית של התנועה. גוטרמן, צביה האחת, עמ' 356.
- (112) "לא תהיה הזדמנות להילחם נגד העיסקה [...] מוטב לעמוד מחוץ לממשלה מאשר להכנס בזחילה ולהיות בשכיבה. נכנסים בבזיון ונצא בבזיון". מדברי צוקרמן בישיבת מזכירות הקב"מ, 15 בדצמבר 1959, ספר 67, אי"ט 2-4/12/9.
- (113) יזהר, בין חזון לשלטון, עמ' 264-265.
- (114) אספה כללית של קיבוץ לוחמי הגטאות, 5 בספטמבר 1959, שם (השגיאות במקור). שנה קודם לכן נכתב: "בזמן האחרון העלו את הדרישה שתיקבע מטרות כספי השילומים". החברים התבקשו "להביא הצעות למפעל של קרוב ל-75 אלף ל"י". "בעניין קרן השילומים", דפים, 135, 8 באוגוסט 1959.
- (115) אספה כללית של קיבוץ לוחמי הגטאות, 14 בנובמבר 1959, שם. בני הזוג שביקשו חזרה את הפיצויים מקופת המשק היו ממיסדי הקיבוץ וחברי הגרעין שהגיע מבית השיטה. לפי תוכן הדברים, דומה כי הרגשות הקיפוח, שהצבעתי עליהן למעלה היו ברקע. לא ידוע אם בקשתם נענתה.
- (116) שם.
- (117) שיחה עם חווקה פולמן-רבן, קיבוץ לוחמי הגטאות, 11 במארכ 2009. במפגשה של חווקה עם קבוצות מוררכים במוזיאון במשך השנים היא נהגה לספר בעדותה כי בכל עת ששחתה בכריכת הקיבוץ, שמחה שהגרמנים שילמו את בנייתה.
- (118) צביה לובטקין, "דברי חברים בשאלות חברה", דפים, 140, 4 בדצמבר 1959.